

TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI: XXVI-1

1982

Kültür ve Turizm Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi
Döner Sermaye İşletmesi

ANKARA / 1982

İÇİNDEKİLER

Fatma ÖZORAL	: Kutludüğün Heykelcikleri	1 - 10
Wolfgang RADT	: Pergamon. Vorbericht über die Kampagne 1979	11 - 36
Mehmet ÖZDOĞAN	: Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları	37 - 62
Ender VARINLIOĞLU	: Bithynia, Ionia, Karia'da Epigrafi Araştırmaları ...	63 - 84
Jacques BORDAZ		
Louise Alpers BORDAZ	: Erbaba: The 1977 and 1978 Seasons in Perspective	85 - 94
Crawford		
H. GREENEWALT	: Sardis, 1979	95 - 124

KUTLUDÜĞÜN HEYKELCİKLERİ

Fatma ÖZORAL

Kutludüğün, Ankara'nın Kayaş ilçesine bağlı bir köydür. Aşağıda tanıtmaya çalışacağım bu heykeller, Kutludüğün'den, Anadolu Medeniyetleri Müzesine 1951 yıllarında getirilmiştir. Bu nedenle küçük bir grup oluşturan bu eserlere, "Kutludüğün Heykelcikleri" demeyi uygun gördük. Çalışmalarında bana kolaylık sağlayan, sayın müdürüm Raci Temizer'e ve titizlikle eserlerin fotoğraflarını çeken müzemiz fotoğrafçısı sayın Mustafa Aydemirli'ye teşekkürü bir borç bilirim.

ATHENA HEYKELCİĞİ (Res. 1)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Env. No: 12853

1951 yıllarında Kutludüğün'den getirilmiştir.

İnce grenli beyaz mermer.

Yük: 34,5 cm., Gen: 15 cm., Der: 8 cm., Kaide Yüksek: 2,5 cm. Gen: 16 cm.

Der: 9,2 cm.

Sağ kol omuzdan kırık ve noksan, tolgada da kırık ve noksanlıklar vardır.

Dikdörtgen ve iç bükey profilli, yanları hafif yuvarlatılmış bir kaide üzerindedir. Kaide ve heykelcik tüm olarak işlenmiştir.

Tanrıça Athena, khiton ve hymation giymiştir. Baş sola doğru ve hafif öne eğiktir. Vücut ağırlığı, sol bacak üzerindedir. Sağ bacak dizden bükülmüş, yana ve geriye atılmıştır. Sol tarafta, heykele destek olan tanrıçanın kalkanı görülmektedir. Başta kocaman sorguçlu, alınlıklı bir tolga bulunmaktadır. Alınlığın altından, saçlar alnı üçgen olarak çevreledikten sonra kulakları örtmektedir. Ağız küçük, yanaklar dolgundur.

Khiton bol ve zengin drapelidir. Göğüs altından bir kuşakla sıkıldığı apopygmadan anlaşılmaktadır. Khitonun zenginliği, parmak uçlarına inen ve mantonun altından görülen etek uçlarından da anlaşılmaktadır. Khiton üzerinde bir ucu sağ omuza tutturulmuş aegis görülmektedir. Aegisin sol yanı, hymationun altında kalmış, görülen kısım, balık sırtı gibi yapraklarla süslenmiştir. Ortasında Medusa vardır. Aegisin uçları ise kıvrık yılanlıklarla son bulmaktadır.

Hymation, khitonun üzerine sıkı sıkıya sarılmış ve sağ bacağın plastik görünümünü ortaya çıkarmıştır. Hymation, sol omuz üzerinden atılmış, sırtı sardıktan sonra sağ kalçadan göğüse doğru, diyagonal bir kıvrım yaparak aşağıya serbest olarak düşmüştür. Sol kol, dirsekten bükülmüş, eli ile khitonu tutmaktadır. Sağ omuz sol tarafa göre daha yukarıdadır. Heykelimizin bu duruşundan elinde bir yılanlı mızrak tuttuğu anlaşılmaktadır. Kaide üzerindeki iz, kalçadaki destek ve omuzun yukarı kalışı bizi doğrulamaktadır. Heykelciğin arka tarafı ise özensiz işlenmiştir.

Tolgada dikkatimizi çeken sağ taraftaki çıkıntı, muhtemel tanrıçanın tolgasını süsleyen grifona aitti. Hernekadar tanrıçanın tolgasında çift olarak görmeye alıştığımız grifonun buradaki tek taraflı görünümünü olağan kabul etmekteyiz. Çünkü, bu boyutlardaki heykellerin birer adak heykeli olduğunu, bu nedenle, niş ya da etrafı kapalı bir mekan içinde, tek yönden görülmek için yapıldığını biliyoruz. Böylece tek taraflı grifon görünümünü, sanatkarın bir ihmali olarak görmekteyiz.

Heykelimizin gerek giysi kıvrım sistemi, gerekse duruşu, bizi arkeoloji literatüründe çok bilinen bir tipe götürmektedir. Vatikan Müzesinde bulunan Athena Giustiniani heykelini hatırlatmaktadır⁽¹⁾. Boyutları çok farklı olmasına rağmen, J. İnan'ın 1970 Kremna kazısında ortaya çıkardığı büyük Athena heykeline de çok benzemektedir⁽²⁾. Ancak, Kremna ve Vatikan heykellerinden farklı olarak, sağ omuz, mızrağı tutmak için daha yukarı kalkmıştır. Dikkatimizi çeken bir diğer nokta, heykele destek olan diklemesine konmuş kalkandır. Her iki replikte de bu görülmektedir. Ancak Kremna kazısında bulunan küçük Athena heykelinde diklemesine konmuş kalkanı görebilmekteyiz⁽³⁾.

(1) W. H. Schuchhardt, *Epochen der Griechischen Plastik* (1959), res. 69.

(2) J. İnan, *TAD XIX/2*. Lev. XIX, Res. 1. TTK Ankara 1972.

(3) J. İnan, a.e. Lev. XIX, res. 2

Parmak uçlarına kadar inen khitonun sert ve birbirine paralel drapeleri, mantonun daha serbest işlenişi ve diğer repliklere dayanarak, heykelin orijinalinin M.Ö. 5. yy. da yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Kutludüğün heykelciğinde kullanılan hafif burğu, perdahlanmış gibi cilalı yüzey, heykelimizi, M.S. 2. yy. içinde görmemize neden olmaktadır.

TYKHE HEYKELCİĞİ (Res. 2)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi En. No: 12856

1951 yıllarında Kutludüğün'den getirilmiş.

İnce grenli beyaz mermer.

Yük: 45,5 cm. Gen: 20 cm. Der: 11,7 cm. Kaide Yüksek: 4,5 cm. Gen: 18 cm.

Der: 11 cm.

Baş çeneden, sağ kol bileğın hemen üzerinden kırık ve noksandır. Ayak bilekleri üzerinden kırılmış, sonradan yapıştirilmiştir.

Dikdörtgen, içbükey ve yivli bir kaide üzerindedir. Kaide ve heykelcik tüm olarak aynı mermerden işlenmiştir.

Tykhe, khiton ve hymation giymiş, cepheden gösterilmiş ve vücut ağırlığı sol bacak üzerindedir. Sağ bacak dizden bükülmüş, hafif geriye ve yana atılmıştır. Sol kol üzerinde bereket boynuzu taşımaktadır.

Baş, çene üzerinden uzunlamasına kırık ve noksandır. Saçlar iki yanda omuzlar üzerine bukleler halinde inmektedir. Vücudun plastik görünümünü belirten ince bir khiton giymiştir. Khiton dirseğe dek uzanan yarım kolludur. Göğüs altından bir kuşakla sıkılmıştır. Ayak parmaklarını açıkta bırakan khitonun zenginliği, iki bacak arasında, hymationun altından görülen drapelere anlaşılmaktadır. Hymation sol taraftan atılmış, vücudu sıkı bir şekilde sarmakta ve sağ göğsü açıkta bırakmaktadır. Hymationun kenar kıvrım rulosu göğsü diyagonal olarak kesmektedir. Diğer ucu ise, dirsek ile vücuda sıkıştırılmış ve kalça kavisi fazlaca abartılmıştır. Tanrıça, elinde içinde meyvalar olan bir bereket boynuzu taşımaktadır.

Heykelimizin duruş motifi, giysi kıvrım sistemi bize Side Müzesinde bulunan Tykhe heykelini hatırlatmaktadır⁽⁴⁾. Prof. J. İnan, Side Tykhe'sini, Vatikan Urania heykelinin bir varyasyonu olarak görmektedir⁽⁵⁾. Side heykeline çok benzeyen Kutludüğün heykelciğinde, küre üzerindeki dümen kırık ve noksan olduğundan görülemez. Ancak, kaide üzerindeki yuvarlak bir iz, sağ kolun bileğın üzerinden bir destekle kalçaya bağlanması, heykelciğın sağ tarafında, dümen ve küre olacağına kuşku bırakmamaktadır.

(4) J. İnan, Side'nin Roma devri Heykeltraşlığı, T.T.K., Ankara 1975, Lev. XLIX

(5) J. İnan, a.e., s. 97

Giysi kıvrım sistemi, khitonun dirseğe dek olan, hymation tanzimi, saçların omuzlara kadar inmesi, orijinalinin Hellenistik çağ içinde olabileceğini düşündürmektedir. Kutludüğün heykelinde görülen yüzeyin ornamental işçiliği, burgu izleri ve kopistin fazlaca abarttığı S vücut kıvrımı, heykelimizi Roma çağı içinde görmemize neden olmaktadır.

HYGEIA HEYKELCİĞİ (Res. 3)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Env. No : 12852

1951 yıllarında Kutludüğün'den getirilmiştir.

İnce grenli beyaz mermer.

Yük: 28 cm. Gen: 14 cm. Der: 7 cm. Kaide Yüksek: 3,5 cm. Gen: 13 cm. Der: 8 cm.

Baş boyundan kırık sonradan yapıştırılmıştır. Burun ve ağızda hafif zedelenmeler vardır.

Dikdörtgen, içbükey ve yivli bir kaide üzerindedir. Kaide ve heykelcik tüm olarak aynı mermerden yapılmıştır.

Tanrıça Hygeia, khiton ve hymation giymiş, baş sola dönük, vücut ağırlığı sağ bacak üzerindedir. Sol bacak dizden bükülerek yana ve geriye çekilmiştir.

Başı bir bant süslemektedir. Saçlar, alın üzerinde ortadan iki tarafa ayrılmış, alını üçgen çevreledikten sonra kulakları örtmüş ve arkada bir topuz meydana getirmiştir. Bu topuz aynı zamanda, heykelciğe ense desteği görevini üstlenmiştir. Kaşlar şakallara doğru inik, yanak dolgun, ağız küçüktür.

Khiton, göğüs altından ve belden bir kuşakla sıkılmış, kalça üzerinde apoptygma meydana gelmiştir. Apoptygma, hymationun açık bıraktığı sağ taraftan görülmektedir. Parmak uçlarına kadar inen khiton, sol bacağın hareketiyle, iki bacak arasında dökümlü, birbirine paralel drapeler oluşturmuştur. Geriye çekilen sol bacağın plastik görünümü khiton altından belli olmaktadır. Sol omuz üzerinden atılan hymation, sol kol ve sırtı sardıktan sonra, göğüs üzerinde diyagonal kalın bir rulo yaparak sol taraftan aşağıya doğru sarmaktadır. Sol kol yana açılmış, hymationun altında kalan kolun şeklinden, elinde yılanı beslemek için bir tabak tuttuğu düşünülebilir. Sağ kol dirsekten bükülmüş, tanrıça elinde başı göğüse doğru yükselen bir yılan tutmaktadır. Kolun bu hareketi khitonun daha çok görünmesine neden olmuştur. Kaide üzerinde, heykele destek olan Eros figürü görülür. Eros, bir kütük üzerine oturmuş, sol bacağını karnına doğru çekmiştir. Uyumak üzeredir. Arkada kanatları görülmektedir.

Heykelimizin giysi kıvrım sistemi ve duruşu bize, Louvre Müzesinde bulunan Hygeia heykelini hatırlatmaktadır⁽⁶⁾. Ancak baş daha dik ve ileri bakışıdır. Destek ise görülmemektedir.

Eros destekli heykeller bize daha çok Aphrodite heykellerini anımsatır. Side Müzesinde bulunan bir Aphrodite heykelciğindeki Eros'lu destek, Kutludüğün heykelciğinde kullanılan destekle hemen hemen aynıdır⁽⁷⁾. Ancak, Hygeia heykeli ile gelen Eros desteğini Bergama'dan çıkmış, bugün Rhodos Müzesinde bulunan Hygeia heykelinde görmekteyiz⁽⁸⁾.

Saçların alnı üçgen çerçevelemesi, şakaklara kadar inen kaşlar, dolgun yanak, küçük ağız, boyutları çok farklı olmasına rağmen Side Müzesindeki Hygeia heykelini akla getirir⁽⁹⁾. Giysi kıvrım sistemi farklıdır, ama baştaki benzerlik gözden kaçmamaktadır. Kutludüğün heykelciğinde görülen cilalı gibi yüzey işçiliği ve kullanılan matkap heykelimizi M.S. 2. yy. sonlarında görmemizi sağlamaktadır.

ASKLEPIOS HEYKELCİĞİ (Res. 4)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Env. No : 12855

1951 yıllarında Kutludüğün'den getirilmiştir.

İnce grenli beyaz mermer.

Yük: 38,5 cm. Gen: 13,5 cm. Der: 7,5 cm. Kaide Yüksek: 4 cm. Gen: 19,9 cm.

Der: 12,2 cm.

Sağ kol dirsek üzerinden kırık ve noksandır.

Heykelcik dikdörtgen, içbükey profilli bir kaide üzerindedir. Kaidenin yanları hafif yuvarlatılmıştır. Heykel ve kaide tüm olarak işlenmiştir.

Asklepios, ayakta ve göğsü oldukça açıkta bırakan bir mantoya bürünmüştür. Vücut ağırlığı sol bacak üzerindedir. Sağ bacak, dizden bükülmüş geriye ve yana atılmıştır. Baş hafif sağa dönük, vücut cepheindedir. Saçlar alın üzerinde iki yana ayrılmış bukleler halinde omuza inmektedir. Saçlar bir bantla süslenmiştir. Sakal gür ve kabaraktır. Sol taraftan atılan manto, sırtın bir kısmını ve belden aşağıyı tamamen sarmakta, ayak bileklerine kadar inmektedir. Sağ koltuk altına sıkıştırılmış manto, karın üzerinde kalın bir kenar kıvrım rulosu meydana getirir. Sol kol dirsekten bükülüp arkada kalça üzerine konmuştur. Hymation, buradan aşağıya doğru, destek üzerine serbest olarak dökülmüştür. Karın üzerinde mantonun kıvrım rulosu altından çıkan bir uç, önde üçgen bir önlük görünümü içindedir. Sağ tarafta kalça ve baldır üzerinde görülen destek parçaları ve kaidede bulunan iz, mantonun koltuk altına

(6) S. Reinach, Répertoire des Statuarie Grecque et Romaine, Paris 1879-1930, I-VI

(7) J. Inan, Side'nin Roma devri Heykeltraşlığı, T.T.K., Ankara, Lev. LXXII

(8) O. Bayatlı, Bergama Tarihinde Asklepion, İstanbul 1954

(9) J. Inan, a.e., Lev. XLVI

sıkıştırılması, Asklepios'un sağ elinde asası olduğuna işaret etmektedir. Sol tarafta ise heykele destek görevini üstlenen albricus görülmektedir. Bergama'dan çıkan, bugün Roma müzesinde bulunan Asklepios heykeli duruş olarak heykelimize çok benzemektedir. Tanrının atribüleri olan yılanlı asa ve albricus bu heykelde de görülüyor⁽¹⁰⁾.

Mantonun tanzimi bize, Kremna'da bulunan bir Asklepios heykelini de hatırlatmaktadır⁽¹¹⁾. Prof. J. Inan tarafından bu heykel Neugebauer Asklepios'u tipine konmaktadır⁽¹²⁾. Mantonun vücuda sarılışı, koltuk altından ışın şeklinde karın üzerine gelen kıvrım, buna karşıt olarak gelen diğer kıvrım, dizin bükülmesi ile sol kalçaya doğru çıkan derin kıvrımlar, Kutludüğün heykeliçisinin, Kremna Asklepios'una nekadar benzediğini göstermektedir.

Side Müzesinde bulunan bir Asklepios fragmanı da yüzey işçiliği bakımından Kutludüğün heykeliçisine benzemektedir. Farklı olarak albricus görülmemektedir⁽¹³⁾.

Prof. J. Inan, heykelin orijinalini Hellenistik devirde aramak gerektiğini belirtir. Buna bağlı olarak Hellenistik devirde, Bergama sikkeleri üzerinde bu tipin yaygın olarak kullanıldığını açıklar. Bunun nedenini de Phromachos'un Bergama Asklepilion'u için yaptığı kült heykeline bağlar⁽¹⁴⁾. Boyutları çok farklı olmasına karşın, mantonun tanzimi ve duruş olarak, yukarıda belirttiğimiz diğer iki heykelle aynı orijinale dayanmaktadır. Heykelimizde saç ve sakalda görülen burğu izleri, Roma çağında yapılmış bir Hellenistik çağ kopyası olduğuna kuşku bırakmamaktadır.

ASKLEPIOS HEYKELCİĞİ (Res. 5)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi Env. No: 12854

1951 yıllarında Kutludüğün'den getirilmiş.

İnce grenli beyaz mermer.

Yük: 28,5 cm. Gen: 11,2 cm. Der: 8 cm. Kaide Yüksek: 4 cm. Gen: 17 cm. Der: 8 cm.

Sağ kol dirsek üzerinden kırık, heykele destek olan figür de kırık ve noksandır.

Heykelcik dikdörtgen ve içbükey bir plint üzerinde, aynı mermerden tüm olarak işlenmiştir.

Asklepios, göğsü açıkta bırakan bir mantoya bürünmüş, vücut ağırlığı sol bacak üzerindedir. Sağ bacak dizden bükülerek yana ve hafif arkaya çekilmiştir. Baş, dörtte üç profilden, vücut cepheden gösterilmiş ve bir bantla süslenmiştir. Saçlar alın üzerinde iki yana ayrılmış, omuzlara bukleler halinde düşmektedir. Gözler kapak-

(10) O. Bayatlı, a.e.

(11) J. Inan T.A.D., T.T.K., Ankara 1970, XIX-II, Lev. XX, res. 1

(12) J. Inan, Side'nin Roma devri Heykeltraşlığı, T.T.K., Ankara 1975, s. 54

(13) J. Inan, a.e., Lev. LXXII

(14) J. Inan, a.e., s. 55

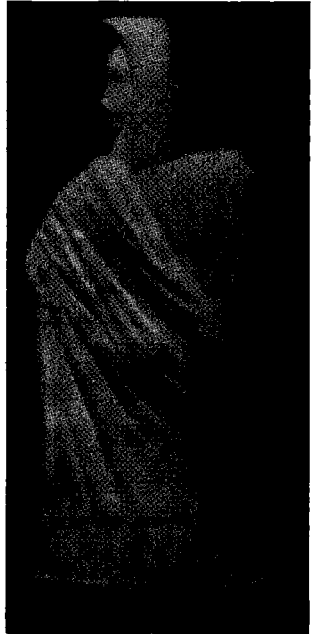
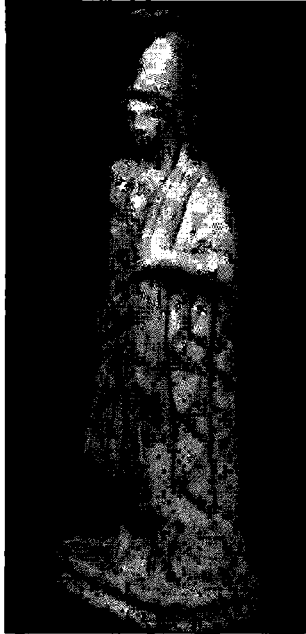
lı, göz bebekleri belirgin ve uzaklara bakışlıdır. Manto, sol taraftan atılmış, sağ koltuk altına sıkıştırıldıktan sonra, sol dirsek üzerinden serbest olarak aşağıya düşmektedir. Heykelciğin arkası özensiz işlenmiştir. Sol kol dirsekten bükülmüş, el arkada, kalça üzerine dayanmıştır. Mantonun altından bacak konturları ve kalça kavisi görülmektedir. Tanrının elinde asası olduğu, mantonun koltuk altına sıkıştırılmasından ve kaide üzerindeki izlerden belli olmaktadır. Sol tarafta ise heykele destek olan ağaç kütüğüne bitişik, küçük bir kaide üzerinde iki ayak görülmektedir. Asklepios heykelciği ile gelen bu figür, aklımıza Telesphoros'u getirmektedir. Telesphoros, Hellenistik çağda, Bergama Asklepilio'unda, Hygeia ve Asklepios ile bir araya gelmiştir. Nitekim Bergama'dan çıkan, Asklepios ve Telesphoros ikili heykeli, bugün Roma müzesinde bulunmaktadır. Bu heykelin yardımı ile de bu küçük ayağı Telesphoros olarak tanımlıyabılırız⁽¹⁵⁾.

Heykelciğimiz, bir önceki tanıtıma çalıştığımız Asklepios tipine girmektedir. Yüzey işçiliğindeki ornamental görünüm ve burgunun kullanılması, heykelimizi M.S. 2. yy. sonlarına koymamıza neden olmaktadır.

Yukarıda tanıtıma çalıştığımız heykellerin geliş yeri olan Kutludüğün, bugün küçük bir köydür. Büyük bir olasılıkla burada antik çağda yerleşim söz konusudur. Heykelcikler gerek boyutları ve gerekse işlenişleri açısından, birer adak heykelleridir. Bu nedenle bu heykelcikler, bir niş için; ya da üç tarafı kapalı bir mekan için düşünülmüştür. İlgimizi çeken taraf bu beşli heykel gurubu içinde, üç adet heykelciğin sağlık tanrısı olmasıdır. Bir diğer ilginç olan taraf ise, Bergama Asklepilion'undan çıkan, Asklepios-Telesphoros ve Hygeia-Eros ikili heykellerinin küçük birer varyasyonu ile karşılaşmamızdır. Bu küçük örneklerin Kutludüğün'de karşımıza çıkması, burada ufak çapta bir sağlık ocağını düşündürmektedir. Ancak bu bir raslantı da olabilir. Bugün kesin bir şey söylemek oldukça güçtür. İleride yapılacak ilmi bir araştırma konuya açıklık getirecektir.

(15) O. Bayatlı, a.e.

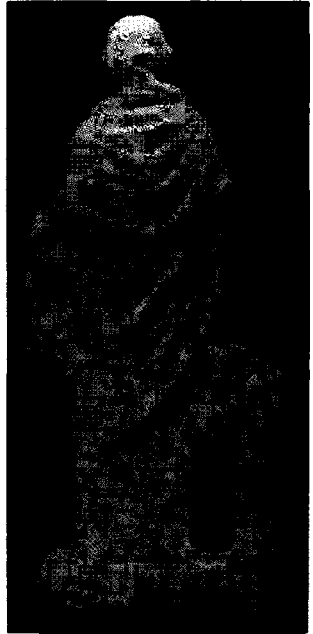
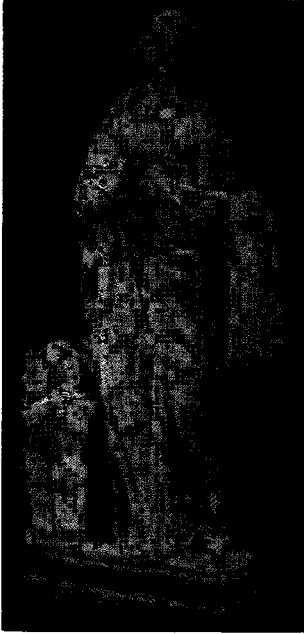
Levha I

Res. 1: Athena.

Res. 2: Tykhe.

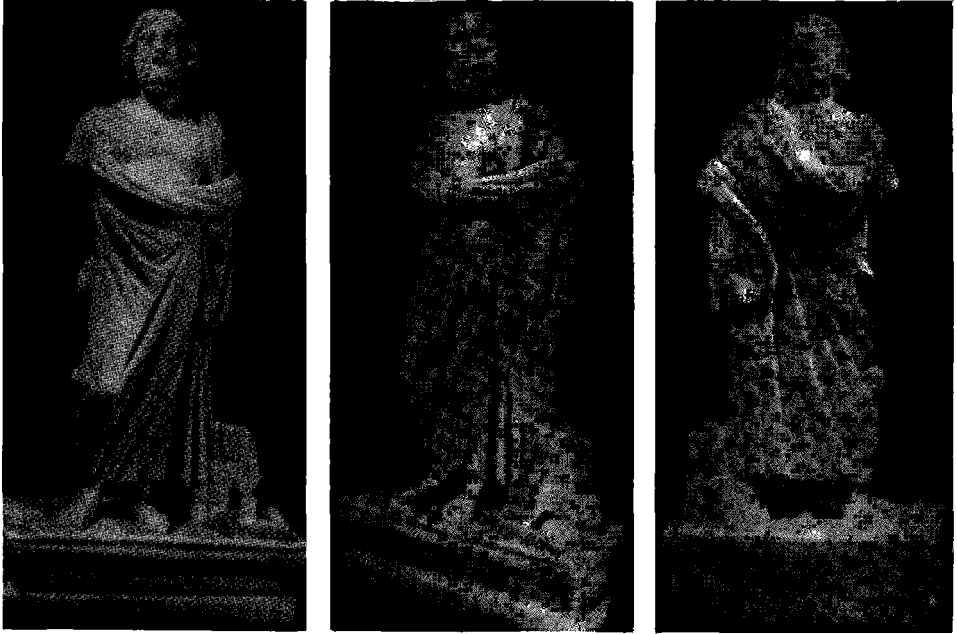

Res. 3: Hygeia.

Res. 4: Asklepios.

Levha III

Res. 5: Asklepios.

PERGAMON. VORBERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 1979*

Wolfgang RADT

Vorbereitende Arbeiten am Trajaneum begannen schon am 24. April. Die eigentliche Restaurierungskampagne lief vom 2. Mai bis zum 22. September. Abschliessende Arbeiten am Trajaneum waren noch bis in die ersten Oktobertage nötig. Die Stadtgrabung setzte am 18. Juli ein und endete am 29. September. Dokumentationsarbeiten dauerten noch bis Mitte November⁽¹⁾.

(*) Abbildungsnachweis: Zeichnungen Abb. 1 H. Hoffmann. - Abb. 2 K. Rheidt. - Abb. 3 G. Horn-K. Rheidt. - Abb. 4 K. Rheidt. Alle Fotos (Abb. 5 -) E. Steiner, Fotoarchiv Pergamon im DAI Istanbul.

(1) Neben den jährlichen Vorberichten in AA, AJA, AnatStud und Türk AD erschien ein zusammenfassender Forschungsbericht von S. Mitchell und A. W. McNicholl über Pergamon 1972 - 1978 in JHS/Arch. Reports for 1978 - 79 (Nr. 25), 66 ff.

Wie immer dankt die Pergamongrabung allen Freunden und allen für uns tätig gewordenen Amtern in Bergama, Izmir und Ankara. Als Vertreter der Generaldirektion der Antiken und Museen nahmen teil die Museumsassistenten Ali Kılıçkaya, Nurten Sevinç (zeitweise) und Necip Altınışık (zeitweise). Sie unterstützten unsere Arbeit jederzeit auf das freundschaftlichste.

Der Grabungsstab bestand aus: W. Radt (Gesamtleitung), E. Steiner (Fotoarbeiten, Haushalt, Verwaltung), K. Rheidt, H. Hoffmann und K. Butziger (Bauaufnahme, Architektenarbeiten, J. Rambach, M. Stadler und J. Cremer (archäologische Grabungsaufsicht und Schnittbearbeitung), B.v. Bülow und A. Heer (Zeichnerinnen), U. Mandel, D. Ellrott, C. Kolay (Fundbearbeitung), F. Hoffmann und P. Elzinga (Restaurierungsarbeiten), J. M. Spieser, unterstützt von H. Rehmet und C. Lochet (Bearbeitung des byzantinischen Materials), H. Voegtli (Bearbeitung der Münzen), W. Schröder (Bauplanung und Bauaufsicht). B. Hoffmann half im Büro und in der Fundbearbeitung.

Stadtgrabung

Die Ausgrabung setzte die Freilegung der 1978 ergrabenen Flächen in den Planstreifen II CDE nach Norden fort und umfasste auch einzelne Areale in II B und II F, wo z.T. schon in früheren Jahren gearbeitet worden war⁽²⁾. Ferner konnten durch die Wegnahme von alten Erdstegen und Nachuntersuchungen in den Arealen IK/IIA 7-8 sowie I HJ 2-3 Lücken in den Plänen geschlossen und Korrekturen vorgenommen werden⁽³⁾. Die Zisterne in II E 9 wurde ganz ausgegraben. Mit Grabungsschutt wieder zugefüllt wurden die Zisternen in II B 9, II E 9 und II F 8 (Südwest-Quadrant), die z.T. schon in früheren Jahren ausgegraben worden waren.

Mittelalterliche Bebauung⁽⁴⁾

In dem Baukomplex nördlich der grossen Strassenbiegung⁽⁵⁾ konnten durch Tiefergraben im Nordwesten der 'Mühle' (in II C 8, AA 1979, 313, Abb. 3) Fragen

An Arbeiten ausserhalb der Stadtgrabung nahmen teil: a) Stadtmauer-Aufnahme: M. Klinkott, A. Broghammer, D. Arnold. b) Aufarbeitung von Depotbeständen und Publikationsvorbereitung: G. de Luca, G. Hübner, M. N. Filgis, C. Meyer - Schlichtmann, St. Dahlinger. c) Wasserbau-Forschungen: K. Hecht, B. Westren-Doll, H. Steinweg, H. Fahlbusch, U. Baykal (alle Technische Universität Braunschweig). d) Trajaneum: unter der Projektleitung von K. Nohlen (Architekt) und Ph. Brize (Archäologe) arbeiteten I. Aktuğ, H. Landgraf, A.v. Lüpke, A. Schinz, H. Schnäkel, G. Walch-Stehning (Baufaufnahme), J. Roewer (Fotografie), K. Fischer, F. Hotz, W. Jacob, H. - U. Meiners (Restauratoren), P. Sonnenhol, Chr. Wamlek (technische Helfer). Von den Genannten sind Mitarbeiter des Instituts für Baugeschichte der Technischen Universität Karlsruhe: D. Arnold, A. Broghammer, K. Butzinger, M. N. Filgis, H. Hoffmann, M. Klinkott, K. Nohlen, K. Rheidt, G. Walch-Stehning.

Von der Université des Sciences Humaines de Strasbourg / Faculté des Sciences Historiques, kamen: J. M. Spieser, H. Rehmert und C. Lochet.

- (2) Gearbeitet wurde in den Arealen II B 5-6. II C 6-7. II D 6-8. II E 6-8. Für genaue Abgrenzungen vgl. die Übersichtspläne in diesem und im vorausgegangenen Vorbericht (AA 1979, 308. 310, Abb. 1.2).
- (3) Eine gründliche Durcharbeitung der Steinpläne und Tagebücher ergab besonders für den byzantinischen Zeitraum zahlreiche kleine Korrekturen und Ergänzungen an den vorläufigen Übersichtsplänen. Der Vergleich mit den Plänen von 1978 verdeutlicht das (s. Anm. 2).

Wegen der immer komplizierteren Befunde byzantinischer Zeit wurde der Übersichtsplan in zwei Pläne (Abb. 1 und 2) auseinandergesogen. Abb. 2 enthält nur das 'Kirchgehöft', dessen frühere Bauphasen sich in Abb. 1 finden, sowie sämtliche byzantinischen Bestattungen. Bei der Plansignatur für Pflaster wurde nicht zwischen Stein- und Ziegelpflaster unterschieden. Eine weitergehende Phasentrennung wurde in den Plänen der byzantinischen Bebauung nicht vorgenommen. Hier gilt weiterhin das in AA 1979, 309, Anm. 4 Gesagte. In den Plan der antiken Bebauung (Abb. 3) wurden konsequent alle erhaltenen spätantiken Mauerreste mit aufgenommen. Spätantike Pithoi (eigene Signatur) gehören mit diesen Mauern in dieselbe Phase. Ferner wurden in diesem Plan die spätantiken Gräber verzeichnet (in IK 6 und II C 7). Nivellement-Zahlen bezeichnen in allen Plänen Fussbodenniveaus. Exakt an einem Punkt gemessene Werte sind durch entsprechende Zeichen markiert, Zahlen ohne Angabe des Messpunktes geben einen Näherungs- oder Durchschnittswert.

- (4) Vgl. auch W. Radt, Die byzantinische Wohnstadt von Pergamon. In: Wohnungsbau im Altertum, Diskussionen zur archäologischen Bauforschung, 3 (Kolloquium des DAI, 1978), Berlin, Wasmuth 1979.
- (5) Vgl. AA 1979, 309 f.

der Bauabfolge geklärt werden. Es zeigte sich, dass die 'Mühle' die Tür und gesamte Südostmauer eines früheren Gebäudes in II B 7-8 blockierte. Das frühere Gebäude enthielt eine grosse Feuerstelle, wohl zu Werkstattzwecken, und war, wie die spätere 'Mühle', auf den grossen Hof im Südosten hin orientiert. Als die 'Mühle' erbaut war blieb das Gebäude mit der grossen Feuerstelle (Niv. 234.81) in Benutzung und muss nun eine Tür nach Nordwesten gehabt haben. Östlich der 'Mühle' erbrachte die Grabung in II D 8 die erwarteten rückwärtigen Raum-Mauern und damit den Abschluss der dortigen Gebäude. Der Baukomplex um den grossen, dreieckigen Hof (in II CD 8-9, Niv. 234.25) war also, wie zu erwarten, ganz auf diesen ausgerichtet und nur von der Hauptstrasse her zugänglich.

Nördlich und nordöstlich anschliessend liessen sich zwei grössere Hauszusammenhänge feststellen, die aber, teils durch ungünstige Geländebedingungen, teils durch mehrere Umbauten, keine klar ablesbaren Grundrisse ergaben. Der eine Komplex liegt in II CD 6-7 und wird in starkem Masse von antiken Mauerzügen bestimmt, die als Grundmauern wiederverwendet wurden. Die stärksten dieser Mauern gehören zu einem römischen Wasserdepot (vgl. Abb. 3). Das Depot wurde offenbar in verfülltem Zustand in byzantinischer Zeit als Bau- und Hofterrasse verwendet. Im östlichen Bereich. Über dem ehemaligen Wasserdepot, befanden sich Vorratsräume, gekennzeichnet durch mehrere gut erhaltene Pithoi. Zwei späte, lange Mauerzüge verlaufen parallel zueinander diagonal durch die Planquadrante II CD 6-7. Sie überschneiden die kleinteiligere frühere byzantinische Bebauung, wohl um das gesamte Gelände in dem Bereich zu terrassieren (Gefälle nach Südost). Südöstlich an die dicke Mauer des ehemaligen Wasserdepots, die bei Terrassierung des Geländes durch die eben erwähnten Parallelmauern wohl schon gänzlich mit Erde bedeckt war, schliesst der zweite Komplex (mit Kernbereich in II E 7) an. In II EF 6-7 scheinen mehrere Räume um einen gepflasterten Hof (?) mit Niv. 233.40 angeordnet gewesen zu sein. Weitere Räume, vielleicht eines eigenständigen kleinen Hauses, lagen südwestlich davon, in II DE 7.

Zwei byzantinische 'Verscharrungen' fanden sich in DE 7 und EF 8 (vgl. Plan, Abb. 2). Bei den beiden stark verkrümmten Skeletten fanden sich keine Anzeichen für irgendwie hergerichtete Gräber⁽⁶⁾. Die Skelette lagen unmittelbar zwischen Hausmauern, in dicht bebautem Gebiet.

Klare innere Zusammenhänge zeigt das 'Kirchgehöft', der späteste bisher erfassbare byzantinische Baukomplex (Abb. 2) (7). Die nordöstliche Begrenzung dieses Gehöfts ist noch nicht freigelegt, weshalb der Plan nach dieser Seite offen

(6) Zu verscharrten, nicht regelrecht bestatteten Toten ('Skelett' im Plan, Abb. 2) vgl. AA 1979, 315 f.

(7) Vgl. AA 1979, 312 - 315, 'Baukomplex mit Kapelle'. Andere Gebäude im Grabungsgebiet gehören sicher in dieselbe späteste Phase, doch ist für eine exakte Zuordnung noch die Auswertung der Kleinfunde und der Keramik abzuwarten.

erscheint. Auch über den Zweck der Baulichkeiten kann noch nicht mehr ausgesagt werden, als im vorausgegangenen Vorbericht. Sehr klar zeigt unser neuer Plan (Abb. 3) die regelmässige Anordnung der zu langen Gebäuden zusammengefassten Räume um den weiten Hof, mit der Kapelle an der Südostecke. Eine Zugangstreppe zu der schmalen Vorterrasse des 'Langen Gebäudes' im Nordwesten konnte bei Nachuntersuchungen mit Sicherheit identifiziert werden. Der Vergleich von Abb. 1 und 2 zeigt auch, welchen Veränderungen dieses Gebäude in der letzten Bauphase unterlag (innere Trennmauern, Türzusetzungen).

Bei den Grabungen in den byzantinischen Schichten wurden, neben Mengen von Keramik, besonders viele Gebrauchsgegenstände aus Metall gefunden. Zahlreich waren Türangeln, Türbeschläge, Türschlösser, Schlüssel, Messer, Nägel. Es fanden sich aber auch eine Schere, Gürtelschnallen, Angelhaken, ein Feuerstahl und eine schöne bronzene Öllampe (Abb. 5).

Antike Bebauung

1. Peristylhaus

Im Vorbericht über die Kampagne 1978⁽⁸⁾ musste für Teile des Bereichs II BCD 7-8 von "verschwundenen Bauten" gesprochen werden, was sich im Übersichtsplan (dort Abb. 2) in der Beschriftung "antike Bebauung byzantinisch zerstört" niederschlug. Diesem Mangel konnte durch die Befunde der Kampagne 1979 weitgehend abgeholfen werden: westlich, nördlich und östlich des vorjährigen Grabungsgebietes wurden immerhin noch so viele Reste des schon 1978 vermuteten Peristylhauses freigelegt, dass sich dieses im grossen Ganzen rekonstruieren lässt. Die Grabung 1978 hatte gerade im Bereich des Hofes stattgefunden, wo nur noch kahle Felsfläche erhalten geblieben war. Erhärtet hat sich die Annahme eines schon in hellenistischer Zeit erbauten Peristylhauses durch die Auffindung zahlreicher weiterer Bauteile (Säulentrommeln, Triglyphen-Metopenblock), die teils in die überlagernden byzantinischen Mauern verbaut waren, teils auch für Umbauten des Hauses in römischer Zeit verwendet worden waren.

Aus dem Übersichtsplan (Abb. 3) geht der erhaltene Baubestand hervor. Abb. 4 zeigt eine Rekonstruktion des Grundrisses von K. Rheidt. Auffällig zahlreich sind die Reste von Mosaikböden. Schon dies ein Hinweis auf die Wohlhabenheit des Hauses. In einem kleinen Raum westlich des Hofes (in II BC 7) befand sich ein einfach weisses Mosaik mit schwarzer Borte in geringem Abstand vom Rand. Die westliche Halle des Peristyls hatte ein Mosaik aus grossen Kalkstein-Tessellae, in roten Ziegelsplittmörtel verlegt, während ein reicher ausgestatteter, wohl quadratischer Raum an der Nordostseite des Peristyls einen rund 1 m breiten Mosaikstreifen an den Rändern aufwies, die grosse Fläche des Fussbodens aber mit

(8) AA 1979, 316 f. und Abb. 2.

diagonal verlegten Marmorplatten bedeckt war. Das Mosaik zeigt ein schlichtes Muster aus sich verschneidenden Kreisen, wie sie im 2. Jh. n. Chr. üblich waren (Abb. 7) ⁽⁹⁾. Am Südwestende des erhaltenen Mosaiks liegt eine Schicht weitaus feinerer Tessellae, die sonst von diesem bedeckt ist, ein Stück weit zutage. Hieraus ist ersichtlich, dass es ein hellenistisches Vorgängermosaik feinerer Technik gegeben hat.

Die zu erschliessende Form des Raumes (Nr. 4 in der Rekonstruktion des Grundrisses, Abb. 4) legt die Deutung auf einen Oikos oder ein Sommertriclinium nahe ⁽¹⁰⁾. Charakteristisch ist die ungewöhnlich breite Tür auf der Nordseite, deren Schwelle noch vollständig erhalten ist, ferner der Mosaikstreifen, auf dem Kliesen aufgestellt gewesen sein könnten. Raum 3 wurde, wohl in der späteren Kaiserzeit, unterteilt und mit eingebauten Verstärkungswänden versehen. Hierbei wurden auch Säulentrommeln, die wohl vom Peristyl stammen, verwendet. Möglicherweise ging eine Erdbebenkatastrophe voraus. Der Korridor (Nr. 5 in Abb. 4) wurde schon im letzten Vorbericht als möglicher Teil des Zuganges und evtl. Kryptoporticus angesprochen. Diese Deutung erhärtet sich in der Rekonstruktion. Der Ausgang zu dem Haus erfolgte von der Hauptstrasse her über eine bis auf Reste der Begrenzungsmauern zerstörte Treppenanlage (langer Pfeil in Abb. 4, links unten). Über einen dreieckigen kleinen Hof betrat man den Korridor, wendete sich nach links und erreichte über eine, der Erosion zum Opfer gefallene, Treppe den Hof des Peristylhauses. Ein weiterer Eingang könnte von der Gasse im Westen her bestanden haben. Zur Erhärtung der Grundrissrekonstruktion seien hier einige Erläuterungen angefügt, die von K. Rheidt erarbeitet wurden: "Raum 3, der grösste Raum des Gebäudes. Nordwestliche Türleibung erhalten. Nimmt man an, dass die Tür in der Mitte des Raumes sass, ergibt sich eine Türbreite von ca. 1,80 m. Raum 4: die Tür ist erhalten. Eine Verdoppelung der Strecke von der Nordwestwand bis zur Türmitte und der im Osten vorhandene Fundamentgraben ergeben die Gesamtbreite des Raumes. Nimmt an als Raumtiefe den gleichen Betrag wie bei dem benachbarten Raum 3, so lässt sich der Raum 4 derart ergänzen, dass das von Mosaik umrahmte Feld mit Marmorplatten genau quadratisch wird (6.50 × 6.50 m.) Die weite Öffnung dieses Repräsentationsraumes zum Peristylhof wird angenommen. Der Raumkomplex südöstlich von Raum 4 ist in seinen Umrissen durch die vorhandenen Terrassenstützmauern erfassbar, die angegebenen Unterteilungen sind willkürlich. Die unregelmässige Form des Areals deutet auf eine untergeordnete Funktion hin. Hier mag sich der Wirtschaftstrakt befunden haben. Die Halle im Südosten (5) ist durch die noch vorhandenen Substruktionen in ihrer Tiefe bestimmbar. Es ergibt

(9) Hierzu vgl. Mosaik in der Badeanlage, AA 1975, 365, Abb. 11. 366, Anm. 9. AA 1976, 312, Abb. 6. Für die Kombination von Randstreifen aus Mosaik und Mittelfläche aus diagonal verlegten Marmorplatten vgl. den 'Marmorsaal', AA 1975, 361, Abb. 6., 363 (dort noch 'Pilastersaal').

(10) Vgl. z.B. Casa del Fauno, Pompeji: Th. Kraus-L.v.Matt, Lebendiges Pompeji (1977) 67, Abb. 79, Raum Nr. 15.

sich ein lichtiges Mass von 1.80 m. Der Aufgang von der Strasse führte zum Zugang quer durch die Hallensubstruktionen. Wenn man für die sicher anzunehmende Treppe ein normales Steigungsmass von ca 35° annimmt, errechnet sich daraus eine Treppenlänge von 5.20 m. Der Eingang in den Hof mündete damit genau in dessen Mitte“.

Für das Peristyl⁽¹¹⁾ liessen sich Intercolumnien und Achsabstand der Säulen aus den Massen des vorhandenen Triglyphen-Metopenblocks und aus dem Säulendurchmesser errechnen. Auf dem Rechenergebnis fusst die Verteilung und Anzahl der Säulen in der Rekonstruktion. Es ergab sich zwanglos, wohl kaum durch Zufall, dass die zwei Säulen des Mosaikraums; zwei Säulen des Peristyls genau gegenüberstehen. Die Hallentiefe für die südöstliche Halle lag durch die gegebene Breite des Substruktionskorridors fest, die Tiefe der nordöstlichen Halle wurde gleich einer Säulen-Achsweite angenommen, ebenso die der südwestlichen Halle. Für die Aufteilung der nicht erhaltenen Räume im Süden und Westen, ebenso wie im Nordosten, des Peristyls gibt es keine zwingenden Anhaltspunkte. Vor der Errichtung des sehr regelmässigen Peristylhauses befand sich auf und vor der Felsterasse, die später von dem Peristylhof eingenommen wurde, eine etwas anders ausgerichtete, frühhellenistische Bebauung. Geringe Mauerreste davon sind in II C 9 erhalten. Schon im letzten Vorbericht wurde erwähnt, dass an einer dieser Mauern Wandputz und Ritzlinien in Nachahmung von Quaderung erhalten waren⁽¹²⁾. Dieser Wandputz wurde zu Analyse Zwecken abgenommen und die im Unterputz erhaltenen Scherben gesammelt. Es handelte sich um Teile eines weitgehend rekonstruierbaren, unbemalten Gefässes der Lagynosgattung, seiner Form nach wohl noch aus dem 3. Jh. v. Chr. stammend.

Wegen der breiten Türöffnung des Triclinium-Raumes (4) des Peristylhauses nach Nordosten muss man annehmen. Dass das Haus sich ursprünglich in dieser Richtung fortsetzte, vielleicht in einen zweiten Hof oder einen Garten.

Im 2. - 3. Jh. n. Chr. wurde in diesem Bereich jenseits des eigentlichen Hauses eine gänzlich andere Bebauung errichtet:

2. Wasserdepot und Bad

Unmittelbar vor der Tür des Tricliniums, die vielleicht schon zugesetzt war, lag ein kleines Bad mit Hypokausten (in II E 7) und nordwestlich davon ein tief in den Felsen eingelassenes und mit starken Aussenmauern versehenes Wasserdepot (II D 6). Das nordöstliche Ende dieses sehr grossen Beckens ist noch nicht aufgedeckt. Die Fläche allein dieses Reservoirs ist so gross wie die Fläche des Hofes

(11) Diese Berechnungen und Überlegungen wurden ebenfalls von K. Rheidt durchgeführt und hier nur zusammengefasst. Sie sollen detailliert in der Hauptpublikation vorgelegt werden.

(12) AA 1979, 317.

der Badeanlage im Areal I FG 4-5, die wir vor einigen Jahren ausgruben. Die Räume des neu ausgegrabenen Bades in II E 7 wirken dagegen so klein, dass man sich nicht vorstellen kann, das Wasserreservoir sei nur zur Versorgung dieses kleinen Bades bestimmt gewesen. Vielleicht handelt es sich um ein Verteilerbecken für den ganzen Stadtteil.

Die erhaltene Tiefe des Wasserbeckens beträgt noch rund vier Meter, wie eine Sondage in der südlichen Ecke ergab. Da die starken Mauern aus opus caementicium ursprünglich höher gezogen waren, wird man wohl mit einer originalen Tiefe von 6-7 m rechnen dürfen. Dass vor Errichtung des Wasserdepots und des Bades in diesem Bereich eine andersartige, hellenistische Bebauung bestand, zeigen Mauerzüge (im Plan schraffiert) die z.T. bei Errichtung der späteren Bauten mit verwendet wurden. So u.a. eine starke Bruchsteinmauer als Stützmauer für die Südostseite des Wasserdepots. Eine Terrassenmauer mit anschließendem Trockenhalte-Zwischenraum ('peristasis') zum Bad hin war in römischer Zeit schon abgetragen und verfüllt, sodass ein etwa 2 m breiter Gang zwischen Wasserdepot und Bad zur Rückseite des Peristylhauses blieb. Um einen Zugang vom Peristylhaus zum Bad, der dieses dann als später angebautes Privatbad des Hauses erklären würde, kann es sich nicht gehandelt haben, denn es führt von dem korridorartigen Durchgang kein Weg ins Bad. Möglicherweise stellte der Korridor einen Zugang zu den in II DE 8 gelegenen Wirtschaftsräumen des Peristylhauses dar.

Das Bad muss seinen Eingang von der Südost- oder Ostseite her gehabt haben. Es gehörte wohl, als Privatbad, zu einem noch unausgegrabenen, in dieser Richtung gelegenen Gebäude. Dafür spricht vor allem, dass durch das Bad die Ostgasse samt ihrem Entwässerungskanal überbaut wurde, d.h. eine rigorose Ausdehnung der Bebauung über die hellenistischen Begrenzungen hinweg vorgenommen wurde⁽¹³⁾.

Der Kanal scheint weiterhin als Abwasserkanal gedient zu haben, und zwar zum Ausspülen der aus der Badheizung anfallenden Aschenmengen. Bei der Auffindung lagen die Fussböden von Heizraum (II E 7) Niv. 231.12 und z.T. auch von dessen Vorraum (Niv. 231.72) dick voll Asche. Reste eines oberhalb vom Heizraum gelegenen Einspülbeckens mit Tonrohrleitung sprechen für eine ähnliche Ausspülkonstruktion, wie sie schon bei der westlichen Badeanlage im Heizraum (in I G 5) festgestellt wurde⁽¹⁴⁾. In der letzten Benutzungsphase des Bades scheint diese Ausspülvorrichtung ausser Gebrauch gekommen zu sein, sonst hätten sich nicht die zum Schluss erhaltenen Aschenmengen angesammelt.

(13) Ähnliches liess sich schon beim Vorschieben der Nordwestecke der Badeanlage in I F 4 in den Badgasse hinein feststellen. Vgl. AA 1977, 304 (Badgasse).

(14) Vgl. AA 1976, 311.

Vom Heizraum ausgehend (Niv. 231.12) lassen sich die Räume des Bades im Gegensinne des Uhrzeigers wie folgt ansprechen: 1. Runder Schwitzraum (sudatorium) mit Hypokausten, dem Heizraum durch einen Feuertunnel (praefurnium) verbunden. 2. Sehr warmer Raum (caldarium) mit Hypokausten und Wandheizung. Die Tür zum Schwitzraum wurde später bis auf den Grund der Hypokausten zugesetzt, der Raum also von der Heizung abgeschnitten⁽¹⁵⁾. 3. Vorraum des Caldariums (tepidarium, Niv. 231.77). Von hier aus konnte man über eine kleine Brüstung in das viereckige Kaltwasserbecken steigen, das eine erhöhte, rechteckige Wandnische besass. In der Südecke des Gebäudes befand sich, unzugänglich und erhöht, das kleine Reservoir für kaltes Wasser, im Winkel zwischen Tepidarium und Kaltbadebecken, in II E 8. Ein dünnes Tonrohr ging durch die Wand ins Kaltbadebecken. 4. Langer Raum, möglicherweise offene Sonnenterrasse (Niv. 231.84) mit Zugang zum Tepidarium und zum. 5. Vorraum des Heizraums (Niv. 231.72). Dieser Raum besass auch eine Verbindungstür zum Tepidarium, die später zugesetzt wurde.

Die Wände von Sudatorium, Caldarium und Kaltbadebecken waren mit Marmor inkrustiert. Auch der Rest einer in der Nordecke der Vorterrasse (?) erhaltenen Ruhebänk (im Plan punktiert) trägt Marmorvertäfelung. Das Tepidarium zeigt Reste von bemaltem Wandputz (schwarze Streifen auf weissem Grund). Die erhaltenen Böden tragen die Abdrücke von marmornen Fussbodenplatten im dicken, wasserdichten Ziegelsplittestrich. Auch fanden sich zahlreiche Fragmente der marmornen Inkrustations- und Bodenplatten. Die Böden des Heizraumes und der Vorterrasse bestanden aus dicken, rechteckigen Andesitplatten. Einige Fragmente von planem Fensterglas grünlicher Farbe und von Fensterrahmen-Profilen aus Marmor deuten darauf hin, dass das Bad marmorgerahmte Glasfenster hatte⁽¹⁶⁾. Ein in der Ziegelmauer neben dem Praefurnium verlaufendes Bleirohr von 4 cm Durchmesser wurde geborgen. Das Rohr an dieser Stelle könnte darauf hindeuten, dass direkt über dem Feuertunnel ein Metallkessel zum Erhitzen von Wasser installiert war. Ob und wie evtl. Warmwasser ins Caldarium geleitet wurde (Wannenbäder?) lässt sich nicht mehr feststellen.

Die interessanteste technische Einzelheit des Bades bildet die Wandheizung mittels doppelter Wandschale. Die Warmluft strich zwischen den beiden Wandschalen hoch. Die innere Schale wurde durch eine besondere Art von Abstandshaltern von den eigentlichen Mauern des Caldariums befestigt. Diese Abstandhalter

(15) Auch hier ergibt sich eine Parallele zum Umbau der Badeanlage im Westen der Grabung, wo der Schwitzraum von der Unterheizung abgeschnitten wurde. Vgl. AA 1976, 310 f.

(16) Auch zu den Glasfenstern fanden sich Parallelen in der westlichen Badeanlage.

bestanden aus eigens für diesen Zweck getöpften 'Ton-Nägeln', wie sie in Pergamon öfter gefunden werden⁽¹⁷⁾. Im Gegensatz zu den für Wandbeheizungen sonst üblichen Tubulatur-Ziegeln oder den tegulae mammatae⁽¹⁸⁾ bestehen hier innere Wandschale und Abstandshalter aus getrennt gearbeiteten Stücken. Diese Technik konnte in unserem neugefundenen Bad zum ersten Mal exakt rekonstruiert werden, weil die Enden der 'Ton-Nägeln' noch in den Wandfugen stecken und sich die abgebrochenen Schäfte samt Köpfen (Abb. 9) im Schutt des Caldariums in grossen Mengen fanden. Alle Wände des Caldariums, ausser der später zugesetzten Türwand zum Sudatorium hin, besaßen die Wandheizung. Die auf der Töpferscheibe gedrehten 'Ton-Nägeln' sind um 19 cm lang, der Kopfdurchmesser schwankt von 5 bis 8 cm. Die 'Nägeln' wurden zum Ende hin walzenförmig verdickt gedreht und anschliessend keilförmig zugeschnitten. Mit den keilförmigen Enden wurden sie in etwa horizontalen Reihen in die Mauerfugen des Caldariums rund 5 cm tief eingelassen. Dies geschah nicht während des Mauerbaus, sondern als die Mauern schon standen, wie einige eigens mit dem Meissel erweiterte Stellen zeigen. Oft sitzen die 'Nägeln' am Treffpunkt einer Horizontal- und einer Vertikalfuge. An den Nagelköpfen fanden sich häufig Mörtelspuren, an den Schäften stets einseitig ausgeprägte Schmauchspuren. Demnach waren die Köpfe ummörtelt, die Schäfte aber der heissen, rauchigen Luft zwischen den Doppelwänden ausgesetzt.

Zahlreiche Fragmente von Dachziegeln (Strotere) mit Schmauchspuren auf der profilierten Seite geben des Rätsels Lösung: an die 'Nagel' - Köpfe wurden mit Mörtel Dachziegelplatten angedrückt und zwar mit den Stegen zur Wand, mit der glatten Seite zum Raum hin. Die so auf die 'Nagelwand' geklebten Ziegelplatten bildeten eine dünne Schale von 2-2,5 cm Wandstärke, an den Kanten jeweils durch ihre nach innen gerichteten Wulstgrate verstärkt. Wie ein grosses Putzfragment mit den entsprechenden Abdrücken zeigt, wurde diese dünne Wand von aussen mit einer kräfteigen Mörtelschicht 3-4 cm stark verputzt. Die dicke Putzschicht gab der Wand erst Standfestigkeit. Sie war auf die senkrecht stehenden Dachziegel wie auf eine verlorene Schalung aufgebracht. An die Putzschicht wurden dann die marmornen Inkrustationsplatten angedrückt. Die innere Wandschale bekam so eine Stärke von ca 8 cm. Ein Verklammerung der Marmorplatten mit Metallstiften scheint nicht stattgefunden zu haben⁽¹⁹⁾.

(17) Z.B. aus einem Bad an der Via Tecta des Asklepieion. Vgl. Demnächst die Publikation von G. de Luca in AvP, sowie aus den neuen türkischen Grabungen im Ketiostal (Kestel Kazısı), wo 1978/79 ebenfalls ein kleines Bad freigelegt wurde.

(18) A. Sandklef-D. Selling, *The Heating of Classical Thermae*, *Opuscula Romana XI* (Skriptor Svenska Inst. Rom XXXV) 1976, 123 ff. mit Abb. Unser neuer Befund spricht, im Gegensatz zu den Feststellungen von Sandklef-Selling, wegen der starken Verrussung, gegen Holzkohlenheizung.

(19) Eine detaillierte Dokumentation und Rekonstruktion der Wandheizung soll in der Hauptpublikation erscheinen.

Die Keramik in den Räumen des Bades datiert dessen Hauptbenutzungszeit ins späte 2. oder frühe 3. Jh. n. Chr. Die spätesten Stücke stammen aus dem 4., vielleicht noch dem 5. Jh. Münzen wurden hier nicht in datierendem Zusammenhang gefunden.

3. Sondagen und Komplettierungen

Oberhalb der Nordwestecke des Podiensaaes (in II A 5) wurde ein mit Ziegeln ausgekleideter Entwässerungsschacht römischer Zeit geklärt. In diesem Bereich war vorher noch ein Erdsteg stehengeblieben, ebenso wie in I K / II A 8⁽²⁰⁾. Der Vergleich der Pläne 1978 und 1979 zeigt die Komplettierung in diesem Bereich: es wurden zwei zur Strasse hin offenen, schmale Räume, vermutlich Läden, freigelegt, die, schon hellenistisch vorhanden, in römischer Zeit Veränderungen erfuhr (schwarz, bzw. kreuzschraffiert im Plan). Der westliche Laden (Niv. 231.24) besass ein viereckiges Ausgussbecken mit Ableitung zur Strasse hin. Bei weiteren Nachuntersuchungen in diesem Bereich stellte sich heraus, dass die Gasse, die in II A 9 von der Hauptstrasse abzweigt, wohl schon im Laufe der Kaiserzeit durch einen Raum blockiert wurde. Dies muss Konsequenzen für die Zugangsmöglichkeit zum Podiensaal gehabt haben, der bis in die späteste Kaiserzeit in Benutzung war. Eine weitere Untersuchung des Zugangsproblems wird notwendig sein.

Im Bereich südöstlich des Bades wurde das schon 1977 und 1978 z.T. ausgegrabene Gebiet in II E 8/Ost, II F 8/NW, II F 7/Süd bis auf den Felsen gereingt. Einige Detailänderungen sind aus dem Vergleich der Pläne ersichtlich. In dem Raum mit Niv. 230.80 fand sich in der Nordwestecke installiert eine Art Kiste oder Trog aus Mauerziegeln⁽²¹⁾.

4. Zisternen

Wegen anderweitig anfallender Mengen von Keramik konnte in diesem Jahr nur eine Zisterne ausgegraben werden (in II E 9). Der Befund war hellenistisch-römisch vermischt. Eine Menge von Küchenware liess sich zusammensetzen.

Spätantike Bebauung

In das römische Wasserdepot wurde in spätantiker Zeit auf der Nordostseite ein grosser Vorratsraum eingebaut. In die Südostmauer wurde dafür eine Tür eingebrochen. Reste eines geborstenen, verbrannten Pithos und starke Brandspuren im ganzen Raum zeigen an dass sich hier grosse Ölvorräte in Pithoi befunden haben

(20) AA 1979, 310, Abb. 2 "noch unausgegraben".

(21) Der Vollständigkeit halber sei hier nur erwähnt, dass in den 1977 ausgegrabenen, nur aus Felsfläche bestehenden Arealen II F 7/Südost und II G 7/Südwest Grabungsschutt gelagert wurde.

müssen. Die Pithoi wurden wohl zum grössten Teil entfernt, vielleicht zur Wiederverwendung, von den Byzantinern (?). Jedenfalls richtete man hier auf höherem Niveau in byzantinischer Zeit wiederum einen Pithos-Raum ein.

Ob und wie der südwestliche Teil des Wasserdepots in spätantiker Zeit ausgebaut war, wissen wir noch nicht. Ein spätantikes (?) Grab liegt über der Südwestmauer des ehemaligen Wasserdepots, was darauf hindeutet, dass das Depot nicht erst in der spätbyzantinischen Zeit abgetragen und eingeebnet wurde. Die endgültige Chronologie in diesem Bereich kann allerdings erst nach Bearbeitung von Keramik und Münzen genau festgestellt werden. Fest steht jedenfalls, dass sowohl das Wasserbecken, wie auch das Badegebäude in einer Abriss-Aktion gekappt und mit dem eigenen Schutt verfüllt und eingeebnet wurden.

Restaurierungsarbeiten

1. Heroon

Nach komplizierten Bemühungen um die Wiederauffindung des zweiten, spiegelbildlich angeordneten Kampfhahn-Reliefs aus dem Marmorsaal, konnte von dem schliesslich in Marseille⁽²²⁾ aufgefundenen, einzig noch erhaltenen alten Gipsabguss ein Nachguss nach Pergamon gebracht werden. Eine Marmorzementabformung desselben, ergänzt um das beim Abguss Marseille weggelassenen Rahmenprofil und eine Kapitellkopie, wurde im Marmorsaal auf dem antiken Sockel, unmittelbar östlich der Kultapsis, aufgestellt (Abb. 12).

Ein Abguss der kleinen Jünglingsstatue, die in der Nordwestecke des Marmorsaaals gefunden worden war⁽²³⁾, wurde provisorisch auf dem Gesims der restaurierten Marmorarchitektur aufgestellt.

2. Badeanlage

Das in der Badeanlage bei der Grabung 1974 aufgefundene marmorne Waschbecken (labrum)⁽²⁴⁾ wurde geklebt, ergänzt und gereinigt. Nachdem es an

(22) Abbildung des in situ gefundenen Hahnreliefs: AA 1975, 364, Abb. 10. die Suche nach dem zweiten Hahnrelief dauerte seit Mai 1975. Der Abguss kam im Juli 1979 in Bergama an. Für freundliche Hinweise, die zur Identifizierung und schliesslichen Auffindung des zweiten Hahnreliefs führten, habe ich S. Düll, U. Mandel und H. Hiller sehr zu danken.

Vgl. EA Nr. 738. F. Sartiaux, *de la nouvelle à l'ancienne Phocée* (1914), 34. Taf. 4, Abb. 8. Der 1899 nach Marseille gekommene Gipsabguss befindet sich heute im dortigen Musée Borély. Für ihre Hilfsbereitschaft danke ich den Kollegen in Marseille, G. Pierini und Chr. Trézin. Den Nachguss, der unserer Wiederherstellung zugrunde liegt, fertigte das Atelier P. Merindol, Avignon, im Auftrage des Musée Borély an. Die Aufstellung des Abgusses im Marmorsaal wurde mit einer kleinen Feier in Anwesenheit der Kollegen vom Museum Bergama am 21. September 1979 begangen.

(23) Vgl. AA 1974, 281 f., mit Abb. 13.

(24) AA 1975, 365, mit Abb. 11.

seinem originalen Standort fotografiert worden war (Abb. 13) wurde es dem Museum Bergama zu Ausstellungszwecken übergeben.

3. Podiensaal

Die 1978 noch verbliebene Grube im Südostbereich der Podien⁽²⁵⁾ wurde mit Grabungserde verfüllt, sodass jetzt allseitig die antike Podienhöhe wiederhergestellt ist. Die Restaurierung des Podiensaales ist damit abgeschlossen.

4. Byzantinische Kapelle

Die bei den Tiefgrabungen im Bereich der Apsis untergrabenen Mauern der Kapelle wurden anschliessend durch moderne Untermauerung in Trockenmauerwerk gesichert.

5. Bad

Durch Ausbrüche im Mauerbestand war die Südostmauer des Hypokausterraums stark gefährdet. Sie wurde unmittelbar im Anschluss an die Grabung durch Zumauern der Lücken gesichert. Altes und neues Mauerwerk wurden durch eine rote Mörtelfuge getrennt.

6. Peristylhaus

Das Mosaik des Triclinium-Raumes (4) wurde gereinigt, ausgebessert, mit einer niedrigen Schutzmauer umgeben und wintersicher abgedeckt.

Aktivitäten ausserhalb der Stadtgrabung

1. Erforschung der Stadtmauern

M. Klinkott vom Institut für Baugeschichte der Technischen Universität Karlsruhe setzte seine Forschungen an den Stadtmauern von Pergamon fort.

Am römischen Haupttor auf der Südostseite des Burgberges, östlich vom Gymnasion, wurden Reinigungsarbeiten auf der Aussenseite der nach Nordosten verlaufenden Stadtmauer vorgenommen. Die auf der anderen Seite des Tores in der Mauer verborgene Latrine wurde gereinigt und zeichnerisch aufgenommen. Ausserdem wurde das Tor mit den beiderseits anschliessenden Mauerstücken aufgenommen. Am 'Festtor' östlich vom Gymnasion fanden Reinigungsarbeiten und die Aufnahme des Tores mit der nach Norden anschliessenden Mauer sowie des Strassenpflasters im Torbereich statt.

D. Arnold führte topographische Vermessungen und Kartierungen im Bereich der östlichen Stadtmauer zur Vorbereitung weiterer Aufnahmearbeiten durch.

(25) AA 1979, 329 und Abb. 8.

2. Aufarbeitung von Depotbeständen und Publikationsvorbereitungen

G. de Luca bearbeitete weiter die Bestände an Megarischen Bechern, G. Hübner die hellenistische Appliqué-Ware, C. Meyer-Schlichtmann die rotgefirnisste Keramik⁽²⁶⁾ und H. Voegtli die Münzen. St. Dahlinger widmete sich der Ausarbeitung der Podiensaal-Befunde⁽²⁶⁾. M. N. Filgis der baugeschichtlichen Bearbeitung des Heroon⁽²⁷⁾.

3. Wasserbau-Forschungen

Im Frühjahr *anhm* H. Fahlbusch Nachuntersuchungen im Bereich des Sattels unmittelbar nördlich vom Burgberg und an den Flanken des Burgberges selbst zum Verlauf der antiken Rohrleitungen vor⁽²⁸⁾. Im Herbst nahm K. Hecht mit 2 Mitarbeitern⁽²⁸⁾ den kleinen und den grossen Aquädukt nördlich des Burgberges auf, wobei die photogrammetrischen Unterlagen aus dem Jahre 1978⁽²⁹⁾ herangezogen werden konnten. Es konnten völlig neue Erkenntnisse über Grösse und Bauphasen der Bauwerke gewonnen werden.

Trajaneum⁽³⁰⁾

1. Aufnahme- und Dokumentationsarbeiten⁽³¹⁾

Die zeichnerische Aufnahme der Hallenarchitektur wurde abgeschlossen, die fotografische Aufnahme fortgeführt. Im Grundriss zeichnerisch aufgenommen werdender westliche Nordhallenbereich, die Osthallenkonche und die hellenistischen Mauern unter dem Ostkpfbau (N) und dem Eingangraum (L) zu den Gewölbten. Ein Versuch zur photogrammetrischen Aufnahme der Tempelkapitelle wurde durchgeführt. Im Zusammenhang mit den Dokumentationsarbeiten wurde die geordnete Lagerung von Architekturteilen fortgesetzt.

2. Restaurierungs- und Wiederaufbauarbeiten⁽³¹⁾

Das Zusammenfügen von Marmor-Architekturteilen der Nordhalle wurde fortgesetzt, für die Wiederherstellung der Nordhallenmauer und der Verkleidungsmauer des Ostkopfbaus wurden grosse Mengen von Andesit-Zement-Kunststeinen hergestellt.

(26) Dissertationsvorhaben, Universität Heidelberg.

(27) Dissertationsvorhaben, Technische Universität Karlsruhe.

(28) Vgl. Anm. 1.

(29) AA 1979, 231.

(30) Plan: AA 1979, 318, Abb. 14. Für Mitteilungen zu diesem Teil des Berichts danke ich Ph. Brize und K. Nohlen.

(31) Die Durchführung leitete K. Nohlen.

Die Nordmauer des Tempelhofes, zugleich Stützmauer der Nordhalle, konnte teilweise wiederhergestellt werden. Hierbei musste auch die Zisterne T 5 gesichert und mit einer Beton-Abdeckplatte versehen werden. Die Konche der Osthalle wurde in Würfelquadermauerwerk bis zur gewünschten Höhe hochgezogen. Die sog. Betonkiste (M) im Ostkopfbau⁽³²⁾ wurde mit Kunststeinquadern verblendet (Abb. 15), wobei das ursprüngliche Bogenfenster als Blendbogen ausgeführt wurde. Form und Masse des Bogens sind abgeleitet von den verbliebenen Resten anderer Fenster der grossen Schildmauer, von nicht in situ befindlichen Resten der verköpften Bogenleibung und Fotos aus den alten Grabungen, auf denen noch ein höherer Erhaltungszustand gezeigt ist. Schichtwechsel und Steinformate konnten daraus entnommen werden.

Bei den Gewölben A und B wurden die restaurierten Mauerkrone zu einem ästhetisch befriedigenden Abschluss gebracht. Die Entwässerung in dem Bereich wurde verbessert. In dem grossen Durchgang durch die Substruktionsgewölbe wurden die gefährdeten Keilsteinbögen gesichert. In den Gewölbekammern Ia und Ib, unter dem Treppenfundament des Tempels, wurde mit der Einrichtung von verschliessbaren Lapidarien begonnen.

3. Grossgerät

Der von der deutschen Bauunternehmung Hochtief gestiftete Autokran konnte in Betrieb genommen werden⁽³³⁾. Für Arbeiten mit dem Kran wurde der Fahrbahn-Schutzbeton in West- und Osthof ergänzt. Für die Einwinterung des Krans wurde ein demontierbarer Wellblechverschlag hergestellt.

4. Ausgrabungsarbeiten und archäologische Tätigkeit⁽³⁴⁾

Im Kompartiment N des Ostkopfbaus wurde die 1977 begonnene Ausgrabung der hellenistischen Hausreste fortgesetzt. Die römische Einfüllung wurde zunächst gänzlich abgetragen. Die in zwei hellenistischen Strata freigelegten Hausmauern hatten in beiden Phasen die gleiche, dem Hanggefälle angepasste Orientierung von Nordwest nach Südost. Diese Orientierung schliesst an die Ausrichtung der rückwärtigen Bauten der Bibliothek, zwischen Athenaheiligtum und Trajaneum, an. Aus der Beobachtung der beiden Bauschichten lassen sich wichtige Schlüsse für die Besiedlungsgeschichte des obersten Burgberges in der Königszeit ziehen. Grabungen im Eingangsraum zu den Substruktionen (L) erbrachten auch hier hellenistische Mauern gleicher, zum Trajaneum schrägliegender Orientierung⁽³⁵⁾. Bei den Unter-

(32) AA 1976, 327 f. mit Abb. 23.

(33) Der Geschäftsleitung der Firma Hochtief sei auch an dieser Stelle für diese grossartige Spende im Namen der Pergamongrabung des Deutschen Archäologischen Instituts aufrichtig gedankt.

(34) Die Durchführung leitete Ph. Brize.

(35) Die schon vor einigen Jahren unter der Leitung von K. G. Siegler im Bereich der westlichen Gewölbe und des Tempelhofes freigelegten Mauerzüge ähnlicher Orientierung sollen demnächst von ihm und seinen Mitarbeitern bekanntgemacht werden. Zur Vorbereitung der Publikation besuchte Herr Siegler im September für einige Tage das Trajaneum.

suchungen im Raum L konnte ein bisher nicht bekanntes Begehungsniveau aus der Erbauungszeit des Trajaneums festgestellt werden.

Im Gewölbe A wurde die Reinigung und Konservierung der 1978 freigelegten Deckenmalereifragmente⁽³⁶⁾, verbunden mit Vorarbeiten für die Rekonstruktion des Dekorationssystems, fortgesetzt. Die an den Wänden sitzenden Malereien⁽³⁷⁾ wurden zeichnerisch aufgenommen. Diese Aufnahmen bilden eine Voraussetzung für die Überlegungen zur Klärung der antiken Deckenkonstruktion.

In den Kammern unter dem Tempelfundament (mittlere Reihe: IIa.c.d.e) wurde die Ausräumung des byzantinischen Einfüllschutts abgeschlossen. Kammer b lag schon frei. Die dahinterliegenden Kammern c-e der Reihe III (östliche Kammern der nördlichen Reihe) wurden vom letzten Schutt befreit. Damit ist die Freilegung der drei Kammer-Reihen unter dem Tempelfundament abgeschlossen. Bei den Säuberungsarbeiten wurde auf dem byzantinischen Fussboden-Verputz der Kammer IIa eine byzantinische Münze des 11. Jh. gefunden. Sie liefert den Beweis für den Ausbau der Kammern zu wasserdicht verputzten Zisternen im 11. Jh. oder wenig früher. In den Kammern IIe und IIIf wurden Grundrisse, Schnitte und Wandansichten zeichnerisch aufgenommen.

Im byzantinischen Einfüllschutt der Kammern wurden u.a. griechische Inschriftreste der Kaiserzeit und zahlreiche, meist sehr zerschlagene Architekturteile vom Trajaneum gefunden. Ausserdem wurden hier Skulpturenfragmente geborgen, die wohl von einer der beiden kaiserlichen Kultstatuen aus dem Tempel stammen⁽³⁸⁾. Es handelt sich um Arm- Stiefel- und Schwertfragmente. Auch Teile des figürlichen Bauschmucks des Tempels (Medusenkopf vom Fries, Löwenkopf-Wasserspeier) fanden sich.

Ein besonders schöner Fund ist das Fragment eine Frauenkopfes, eine kaiserzeitliche Kopie nach spätklassischem Original (Abb. 20).

Byzantinische Funde: bei Freilegung des Osthallenbereichs bis auf den Fels wurden vier Bestattungen gefunden und aufgenommen. Ein Münzbeifund gehört in s 11. Jh. Diese Grabfunde ergänzen das Bild, das sich schon bei der Freilegung von 5 byzantinischen Gräbern im Ostbereich der Nordhalle in den Kampagnen 1977 und 1978 ergeben hatte. Teile des Trajaneumsgeländes scheinen in späterer byzantinischer Zeit, wie so viele Stellen des Burgberges⁽³⁹⁾ als Begräbnisstätte gedient zu haben.

(36) AA 1979, 335, mit Abb. 24.25.

(37) AA 1978, 429, f. mit Abb. 26-28.

(38) AA 1978, 428, Anm. 28 f. mit Nachweis der älteren Literatur.

(39) Vgl. Kolloquium 'Wohnungsbau im Altertum' (oben, Anm. 4), 202, Abb. 1.

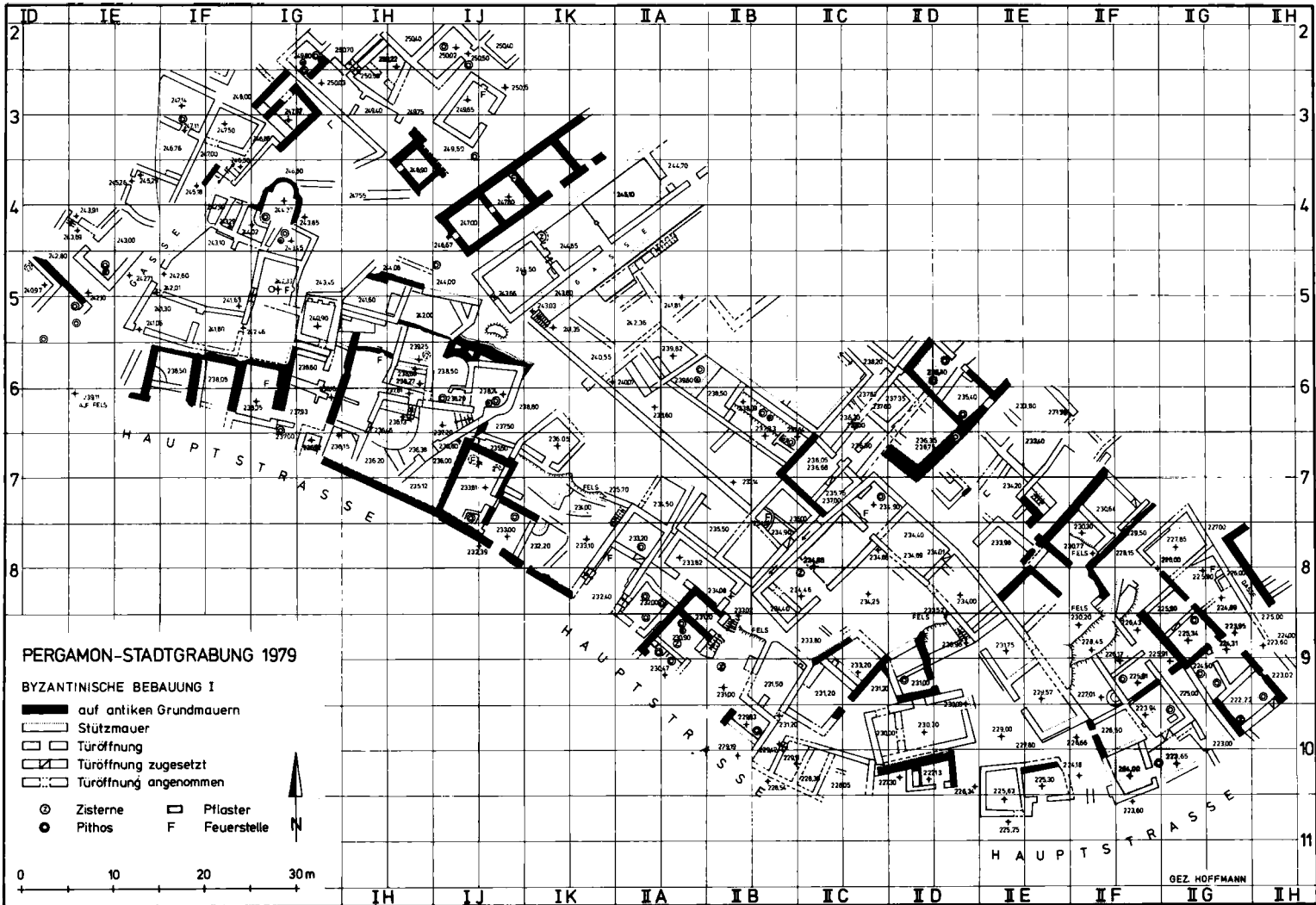

Abb. 1: Byzantinische Bebauung. Vorläufiger Übersichtsplan.

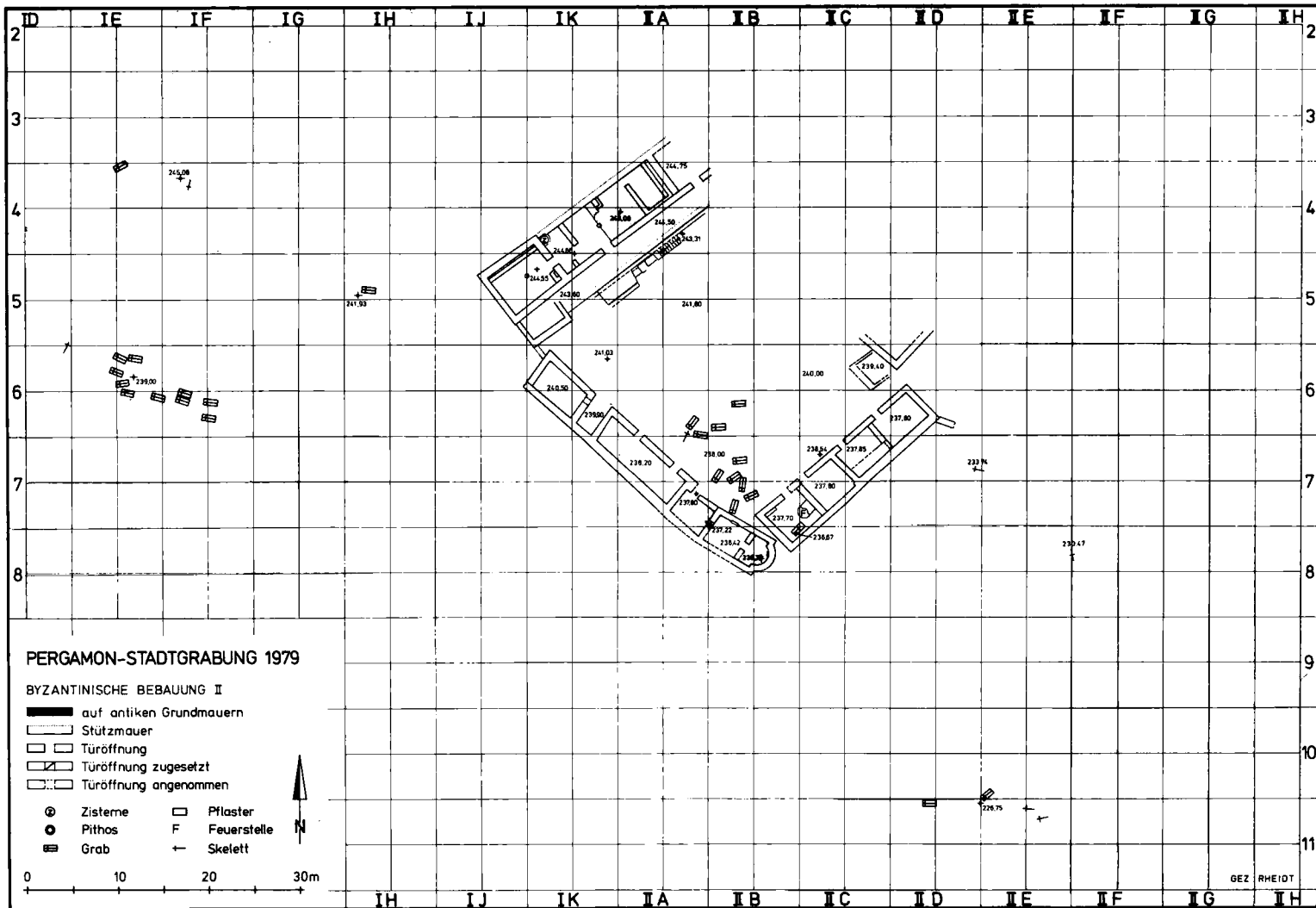

Abb. 2: Byzantisches 'Kirchhöft' und byzantinische Gräber.

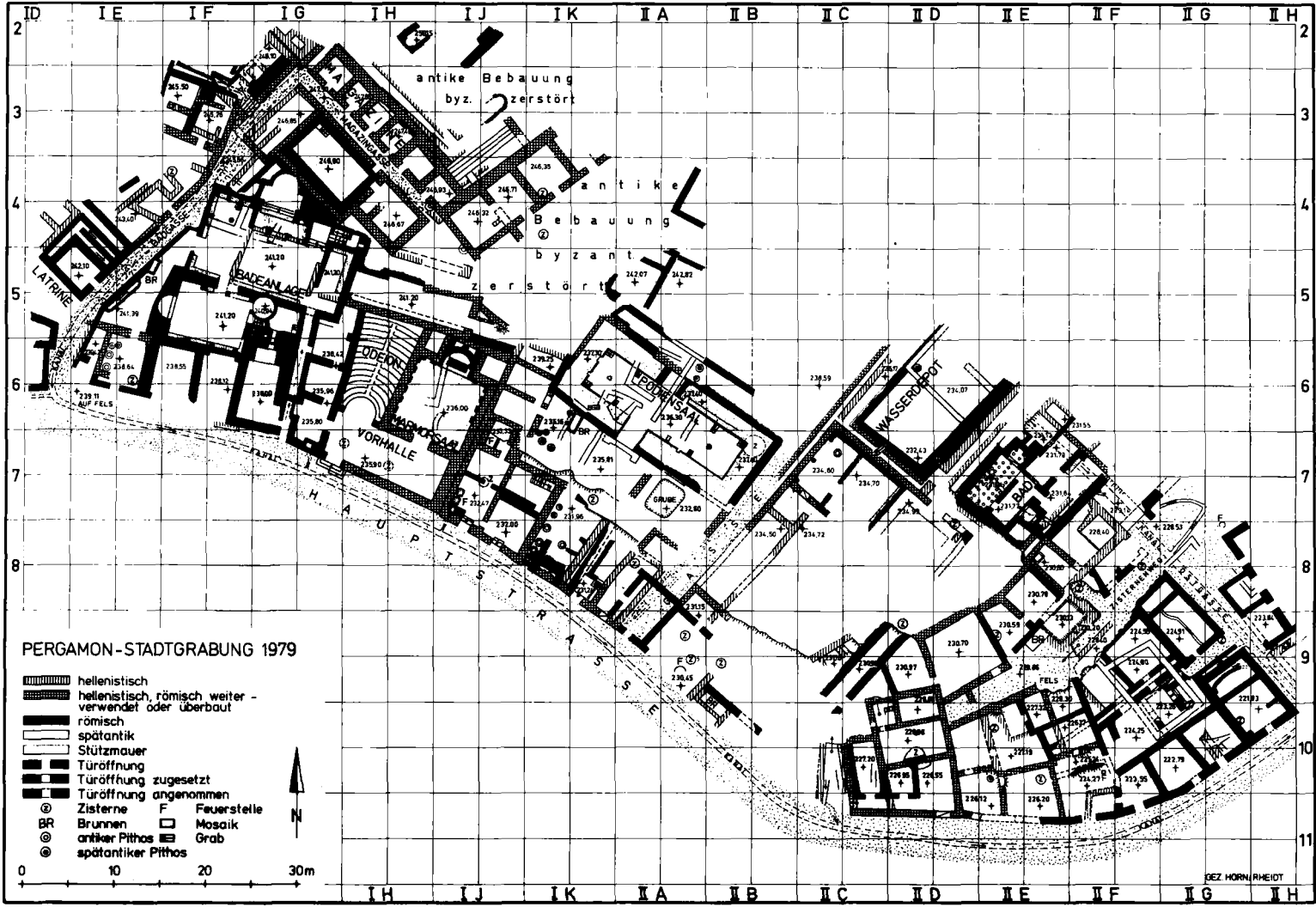

Abb 3.: Antike Bebauung. Vorläufiger Übersichtsplan.

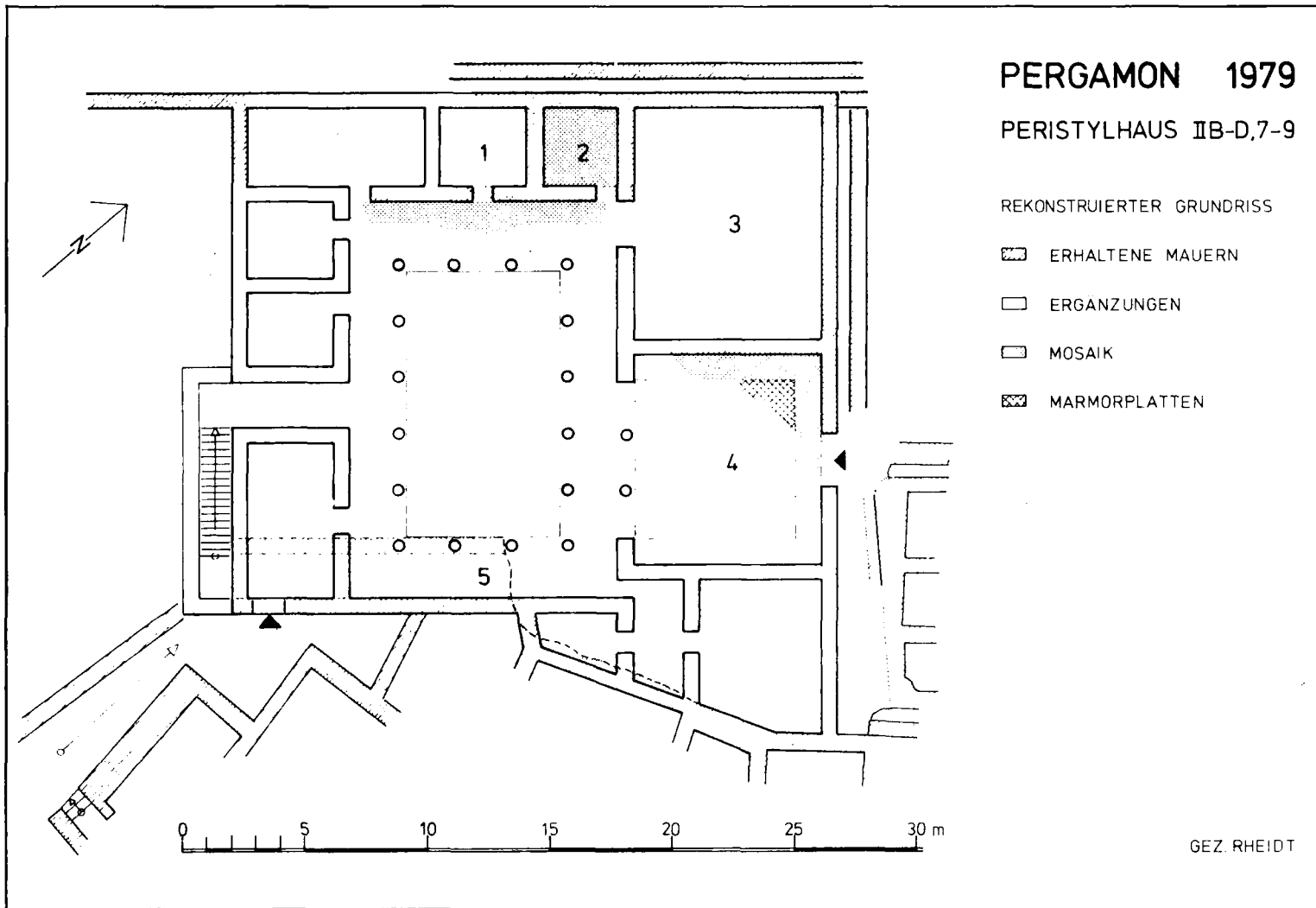

Abb 4: Peristylhaus. Rekonstruierter, vorläufiger Übersichtsplan.

Levha VIII

Abb. 5: Byzantinische Lampe, Bronze.

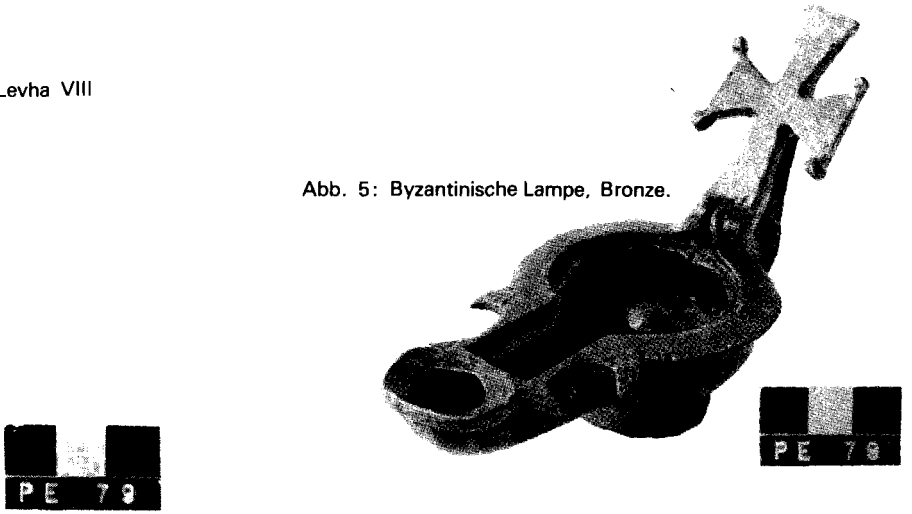

Abb. 6: Byzantinisches Messer.

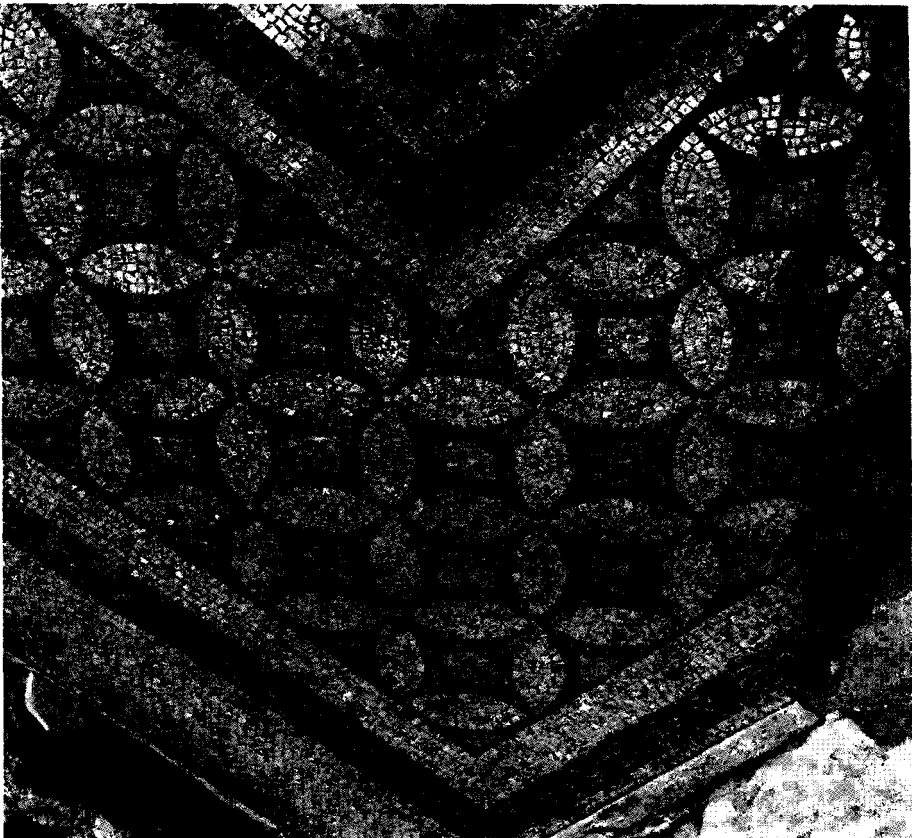

Abb. 7: Peristylhaus. Römisches Mosaik.

Abb. 8: Bad. Caldarium von Nordosten.

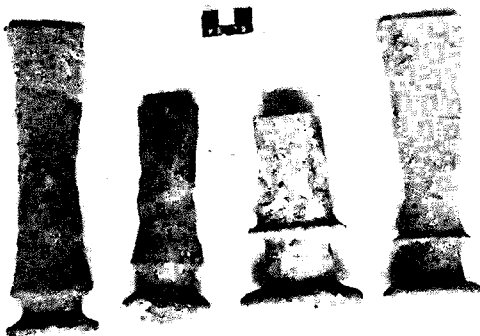

Abb. 9: Abstandshalter der Wandheizung (Ton).

Levha X

Abb. 10:
Tragbarer Kochherd mit Topf. Kaiserzeitlich.

Abb. 11: Marmorsaal. Restaurierter Zustand 1979.

Abb. 12: Marmorsaal. Wiederherstellung des Zweiten Hahnreliefs.

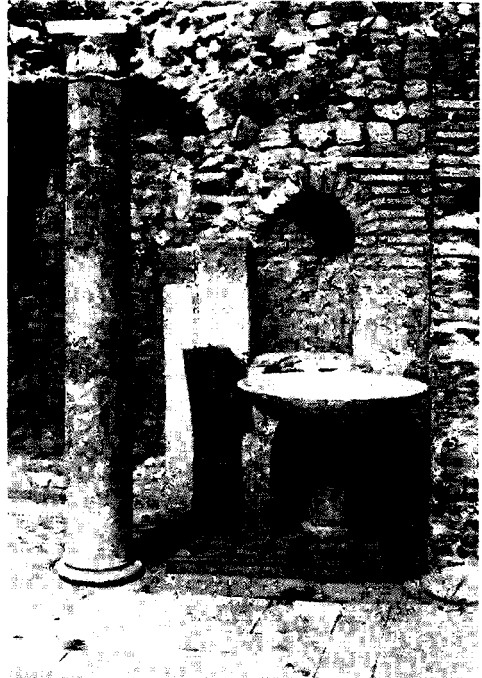

Abb. 13: Badeanlage. Restauriertes Labrum am Originalen Standort.

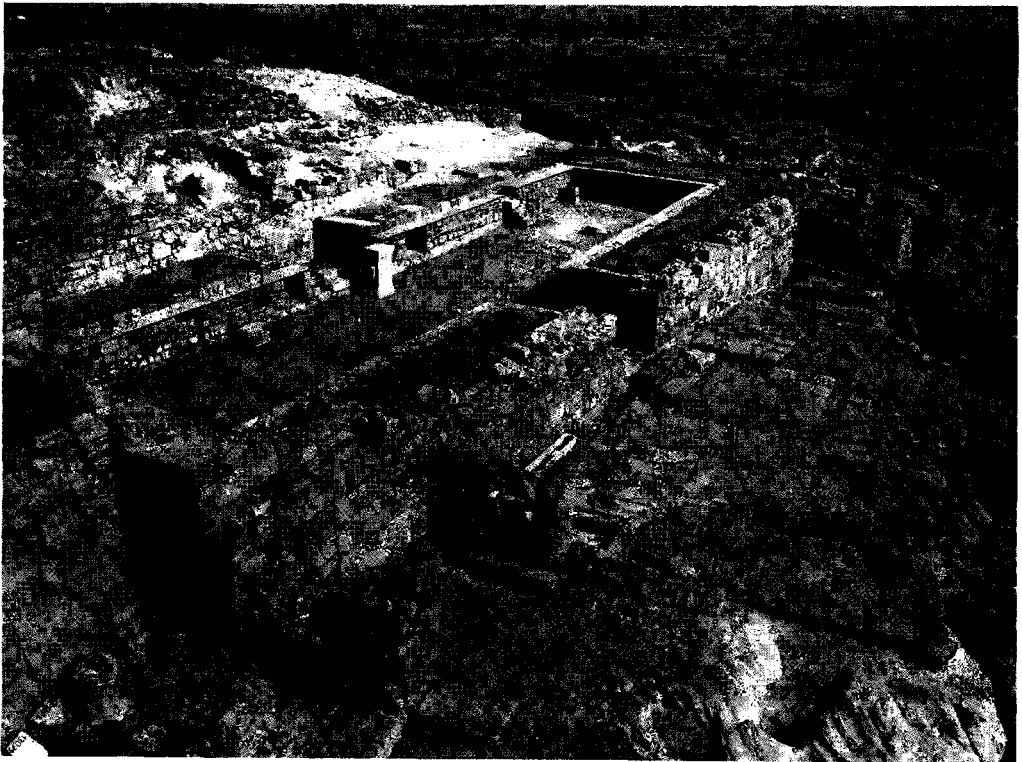

Abb. 14: Podiensaal: Restaurierter Zustand 1979.

Levha XII

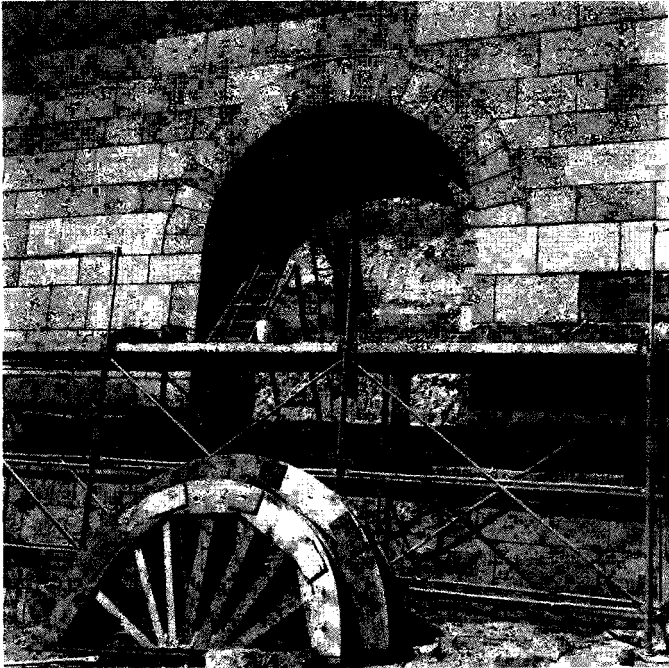

Abb. 15:
Trajaneum.
Restaurierung Ostkopfbau.

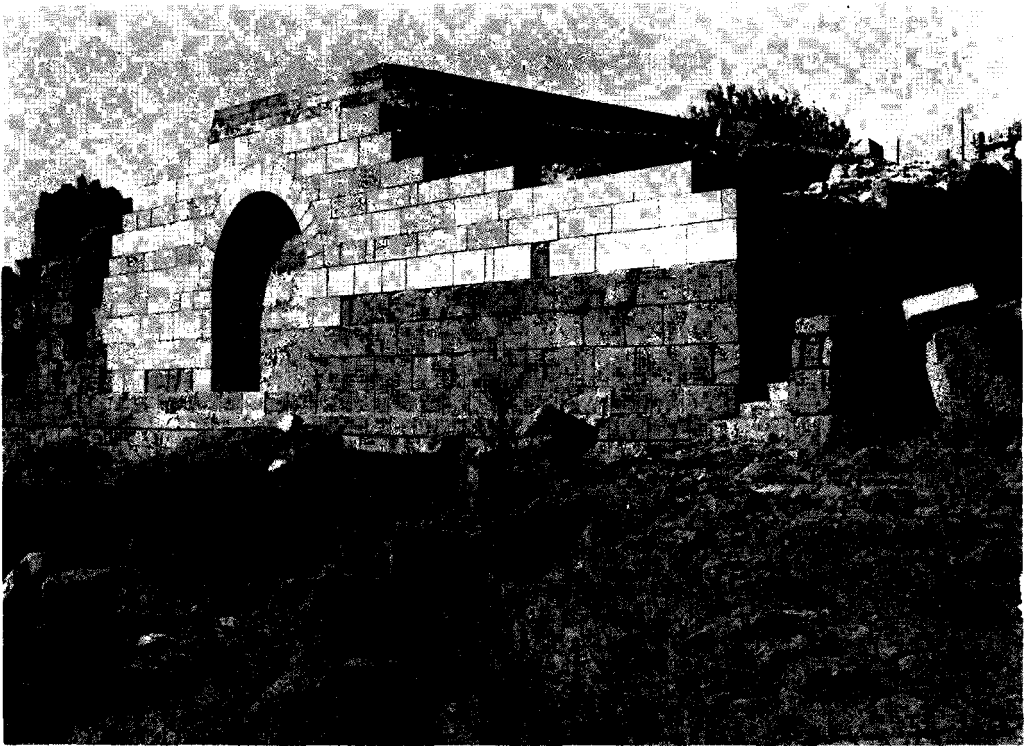

Abb. 16: Trajaneum. Ostkopfbau, restaurierter Zustand 1979.

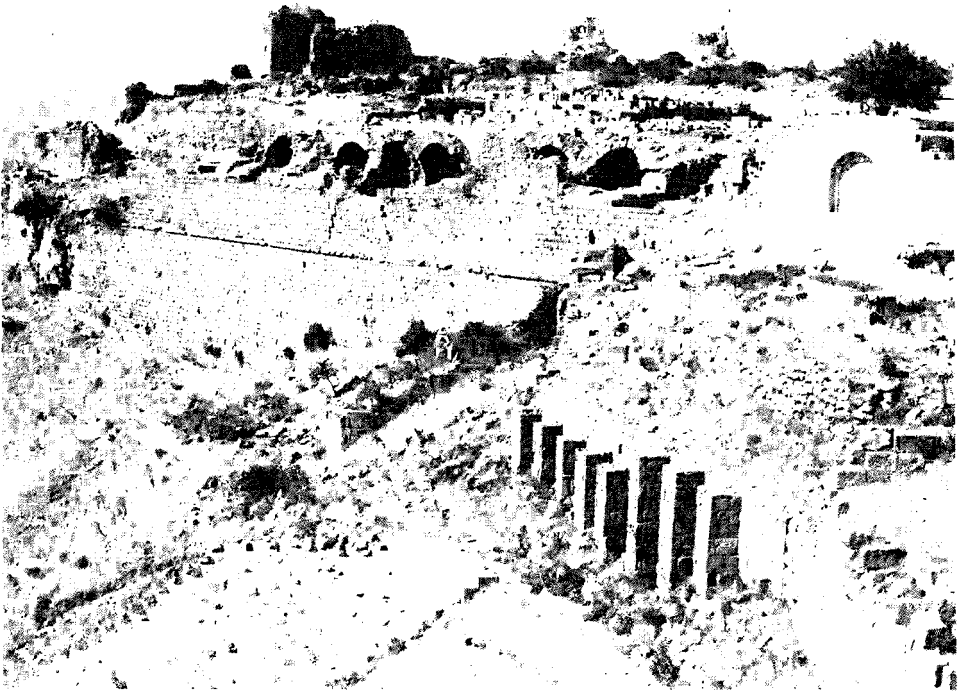

Abb. 17: Trajaneum. Zustand 1979, mit restaurierten Ostkopfbau.

Abb. 18: Trajaneum. Hellenistische Mauern in den fundamenten (Raum L).

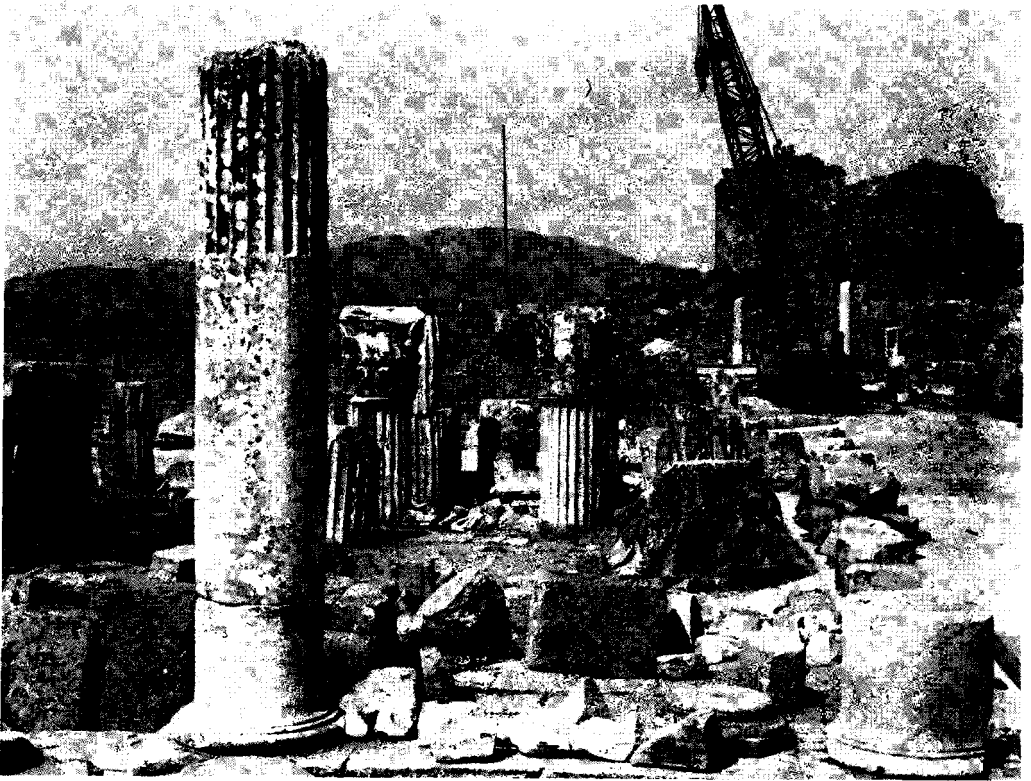

Abb. 19: Trajaneum. Arbeitsfeld Tempel, mit Autokron.

Abb. 20: Trajaneum. Weiblicher Marmorkopf.

Abb. 21: Trajaneum. Stiefelfragment von Kollossalstatue.

DOĞU MARMARA VE TRAKYA ARAŞTIRMALARI

Dr. Mehmet ÖZDOĞAN

Istanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsünce 1979 yılından bu yana Doğu Marmara ve Trakya bölgelerinde arkeolojik belgeleme çalışmaları ve yüzey araştırmaları yapılmaktadır. Dr. Mehmet Özdoğan yönetimindeki araştırma ekibi, İstanbul Arkeoloji Müzelerinden Akın Aksoy ile Mustafa Sayar, Prehistorya ve Arkeoloji bölümlerinden Hüseyin Akıllı, Yıldırım Özkan, Cemil Topaloğlu ve Erdoğan Bilen'den oluşmuş, ayrıca olanakların elverdiği kadar çok sayıda arkeoloji öğrencisinin de, arazi eğitimi olarak, çalışmalara zaman zaman katılması sağlanmıştır. Arazideki renkli fotoğraf çekiminin büyük bir bölümünü Nezih Başgelen, buluntu çizimlerini Ayşe Özkan, arşiv düzenlemesini de Aslı Özdoğan yüklenmiştir. Araştırmalar, geniş ölçüde National Geographic Society'nin parasal desteği⁽¹⁾, ARIT'in katkısı ve Devlet Su İşlerinin sağladığı bazı olanaklardan yararlanarak sürdürülmüştür. Arazi çalışmalarımız sırasında DSI XIV. Bölge Müdürlüğü elemanları ve özellikle bölge müdürü Erdoğan Bilal, DSI Edirne XI. Bölge Müdürlüğünden Mehmet A. Sarı, başta sayın Ayfer Turanlı olmak üzere Edirne Müze Müdürlüğünce ve Kırklareli Kültür Müdürlüğünden Gülümay Bilge ve Zeki Kılıçaslan tarafından her türlü kolaylık gösterilmiş ve ekibimiz Kırklareli'nde bir ay süre ile, Devlet Çocuk Yetiştirme Yurdu tesislerinde, her türlü çalışma kolaylığı sağlanarak konuk edilmiştir. Kırklareli'nde şöförlerimiz Hilmi Doğan ile Necdet Karpuzcu, en az ekip üyeleri kadar özveri ile, araştırmaların yürütmesine katkıda bulunmuşlardır. Tüm ekip üyelerine, adı geçen kuruluş ve kişilere teşekkürü borç biliriz.

(1) Bu araştırma için gerekli olanakların sağlanması geniş ölçüde Prof. H. Çambel ile Prof. R. J. Braidwood'un çabaları, Prof. M. Mellink ve Prof. K. Bittel'in destekleri ile gerçekleşmiştir.

AMAÇLAR VE ELE ALINAN SORUNLAR

Marmara ve özellikle Trakya Önyasya'nın arkeolojik bakımdan en az bilinen bölgeleri arasındadır. Bölgenin tarihöncesi çağları ile ilgili bilgilerimiz, bazı münferit ve daha çok rastlantılara bağlı buluntuların dışında, hemen hemen yalnızca A. M. Mansel'in (Mansel, 1937; Mansel 1938) ve Ş. A. Kansu'nun (özellikle Kansu, 1963; Kansu, 1971) araştırmalarına dayanmaktadır. Her ne kadar bu araştırmalar ilginç sonuçlar vermiş, bölgede tarihöncesi kültürler ile megalitik anıtların varlığını ortaya koymuşsa da, şimdiye değin ne Trakya'nın kültür silsilesi belirlenebilmiş, ne de bölgenin coğrafi konumuna bağlı olan kültür tarihi ile ilgili çeşitli sorunlara çözüm getirilebilmiştir. Oysa ki Trakya, gerek Asya ile Avrupa arasındaki kara ve gerekse Ege ile Karadeniz arasındaki deniz bağlantısının kilit noktası üzerindeki coğrafi konumu bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bir kum saatinin dar boğazına benzetebileceğimiz bölge, Asya ile Avrupa kıtaları arasında kültür alışverişi, ticaret, istila, göç gibi her türlü toplumsal ve kültürel harekette ya bağlantı sağlayıcı, ya da sınırlayıcı olma durumundadır. Marmara ve Trakya bölgelerinin arkeolojik silsilelerini belirlemeden ne Balkan kültürlerinin gelişmesini ne de Anadolu'da dış etkenlere bağlı olarak ortaya çıktığı belli olan bazı olayların gerçek niteliğini anlamak mümkündür. Son yıllarda Anadolu ile Balkan kültürlerinin ilişkileri, kökenleri ve tarihlendirilmeleri ile ilgili tartışmalar yoğun olarak sürmekte, ancak eldeki veriler yetersiz olduğundan ve özellikle Trakya bölgesi hiç bilinmediğinden, bu tartışmalardan bir sonuç alınamamaktadır.

Bu konu ile ilgili olarak sürdürülen tartışmaların arasında⁽²⁾ Güneydoğu Avrupa'da ilk neolitik kavramların, yani üretici toplulukların ortaya çıkışının Anadolu'dan göç ya da kültür alışverişi ile mi, yoksa bu bölgedeki bağımsız bir gelişme ile mi olduğu; bölgenin bilinen çanak çömlekli en eski topluluğu olan Fikirtepe kültürünün Balkan ya da Anadolu kökenli mi olduğu; Anadolu'da Hacılar'dan bilinen boyalı çanak çömlek ile Balkan ülkelerindeki Sesklo-Karanovo boya bezemeli çanak çömleğinin arasında ilişki olup olmadığı; Balkan ülkelerinde son yıllarda ortaya çıkartılan ve özellikle Bulgaristan'da Varna mezarlığı buluntuları ile bilinen, gelişkin maden işçiliğinin Anadolu'dan mı, yoksa Balkanlar'dan mı yayıldığı, Romanya'da "Tartarya tabletleri" olarak bilinen yazılı belgelerin Önyasya kültürleri ile olan ilişkileri, Troya kültürünün kökeni ve sona ermesinin Balkan yarımadasından gelen göçlere bağlı olup olmadığı; Anadolu'da Büyük Güllücek, İkiztepe, Demirci Höyük gibi Balkan buluntuları ile benzerlik gösteren kültürlerin anlaşılabilmesi, Hititlerin ve Friglerin kökeni gibi sorunlar bulunmakta, bunlara son yıllarda **Ahhiyawa** ülkesinin Trakya mı olduğu, Miken etki alanının sınırları gibi tarihi coğrafya ile ilgili olanlar da eklenmektedir.

Ekibimizin araştırma alanı olarak Marmara ve Trakya bölgelerini seçmesindeki esas neden, yukarıda kısaca değinilenler gibi, kültür tarihi açısından önemli sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek veriler elde edebilmektir.

(2) Bu konular ile ilgili geniş bilgi ve toplu yayın dizini için özellikle Bintliff, 1977; Esin, 1981; Mellaart, 1968; Renfrew, 1972; Tringham, 1971; Vajsova, 1966.

Araştırmalarımızın ikinci amacı, bölgede çağdaş gelişmenin yol açtığı yoğun arkeolojik tahribata bağlı olarak belgeleme çalışmaları yapmaktır. Bölgedeki İstanbul, Bursa, İzmit, Tekirdağ gibi büyük kentler, özellikle son on yıl içinde giderek artan bir hızla yayılmakta, kıyı şeridi konaklama ve turistik tesisler ile kaplanmakta, sanayi için geniş alanlar ayrılmakta, bunların yanı sıra hızlı kentsel gelişmenin gereksinmelerini karşılamak için yeni baraj ve göletler yapılmakta (bk. Resim 1), sulama kanalları, geniş yollar açılmakta ve yeni maden yatakları işletilmektedir. Ayrıca, bölgedeki arkeolojik yerleşmeler genellikle akarsu düzlüklerinde, sığ arkeolojik dolguya sahip düz yerleşme niteliğinde olduklarından, doğal bitki örtüsünün kalkmasına bağlı olarak erozyonun şiddetlenmesi, yapı malzemesi ve özellikle kum elde etmek için nehir boylarının sürekli olarak kazınması, makinalı tarımın ve bahçeciliğin yaygınlaşması gibi yan etkenler de geniş ölçüde tahribata yol açmaktadır. Şimdiye kadar bölgedeki arkeolojik varlığın bir dökümü yapılmamış olduğundan nelerin tahrip olduğu bile bilinmemektedir. Bu nedenle ekibimiz, yalnızca tarihöncesi değil, her döneme ait kalıntı ve buluntu yerlerini belgelemeye ve Marmara-Trakya bölgeleri ile ilgili bir bilgi arşivi oluşturmaya çalışmaktadır.

Bölgede yapılmakta olan barajların göl alanları şimdiye değin arkeologların ilgisini pek çekmemiştir. Her ne kadar bu barajlar daha çok içme suyu ve sulama gereksinimleri için yapılan, küçük sayılabilecek tesislerse de, göl alanları genellikle vadi taban ovalarını kaplamakta ve Trakya'da arazi genellikle az engebeli olduğundan bir kaç metre yüksekliğindeki bir bendin arkasında toplanan su geniş alanları kaplamaktadır. Bölgedeki önemli barajlardan Ömerli⁽³⁾, Elmalı I ve II araştırmalara başladığımızda tümü ile dolmuş, Alibeyköy Barajı ise dolmak üzere idi. Trakya'nın batısında, başta megalitik mezar anıtları olmak üzere, önemli arkeolojik merkezlerin yakınında yer alan Süloğlu barajı da, göl alanı hiç araştırılmadan, 1980 yılında dolmuştur. Aynı şekilde, Edirne ilindeki Altınyazı barajı 1967, Kadıköy barajı ise 1972 yılında su toplama başlamıştır. Trakya'da araştırmalarımızı yoğunlaştırdığımız 1980 yılında Kayalıköy, Karaidemir, Tayfur ve Büyük Çekmece barajlarının yapımı sürmekte, Kırklareli, Armağan ve Küçük Çekmece barajları başlangıç aşamasına yaklaşmakta ve bunların dışında 25 kadar baraj ve göletin de projeleri hazırlanmakta idi. Bütün bu barajların arasında gerek konumları ve gerekse göl alanları bakımından en ivedi araştırılması gerekenler Karaidemir, Kayalidere ile Büyük Çekmece barajlarıdır. Ekibimiz şimdiye değin Alibeyköy barajının henüz dolmamış kesimlerini, Karaidemir, Kayalidere ve kısmen Büyük Çekmece baraj göl alanlarını taramıştır.

BÖLGENİN BAZI ÖZELLİKLERİ VE ARAŞTIRMAYA ETKİSİ

Bölgenin ve özellikle Trakya kesiminin arkeolojik bakımdan çok az tanınmış olmasında, araştırma eksikliği kadar, kolaylıkla ulaşılabilen yerlerde ören yerleri ve büyük höyükler gibi toprak üstü kalıntıların bulunmaması da etkili olmuştur. Oysaki,

(3) Ömerli çevresi ile ilgili araştırmalar için bk. Fıratlı, 1958.

coğrafi konumundan gelen stratejik önemi ve yaşam için elverişli doğal çevre koşulları, Trakya'da her çağa ait önemli merkezlerin olması gerektirdiğini düşündürmektedir. Trakya'da bugün gözle görülür kalıntı olarak hemen hemen yalnızca tümülüslerin bulunmasının kültürel olduğu kadar coğrafi yapısından da gelen özellikleri bulunmaktadır. Bölgenin kültür silsilesinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu özelliklere kısaca değinmekte yarar vardır:

1. Yüksek Höyüklerin Oluşmaması:

Kalın arkeolojik dolguya sahip yüksek höyüklerin oluşması her şeyden önce yerleşmenin çok uzun bir süre aynı yerde kalmasına ve yapılarda kullanılan malzemenin taş, kerpiç gibi dayanıklı olmasına bağlıdır. Yerleşme yerinin aynı kalması arazi yapısına, doğal yollara ve özellikle su kaynaklarına göre belirlenmektedir. Anadolu ve Önasya'nın bir çok yerlerinin tersine, Trakya'da bütün yıl boyunca sürekli olarak akan sık bir akarsu şebekesi bulunmakta ve Istranca ile Ganos dağlık bölgeleri dışında doğal engellerle bölünmemiş, hafif dalgalı düzlükler geniş alanlar kaplamaktadır. Özellikle akarsu boylarındaki verimli aluvyal taban ovalarının hemen her yeri yerleşmek için aynı özellikleri göstermektedir. Yüzey araştırmaları da yerleşmelerin sık sık yer değiştirdiğini göstermiştir; bunun en belirgin örneği, Kırklareli il merkezinin hemen güneyinde, bir dere boyunda 700 m.lik bir alan içinde saptadığımız bir dizi yerleşme yeridir⁽⁴⁾; düz yerleşme olarak adlandırabileceğimiz bu küçük ve alçak höyüklerden toplanan çanak çömlek (bk. Resim 2-5) Kalkolitik Çağdan Orta Çağa kadar yaklaşık altı bin yıllık zaman süresini kapsayan tam bir kültür silsilesi vermektedir. Buradaki Salhane höyüğünün Kalkolitik Çağda 300 x 300 m. gibi önemli bir genişliğe sahip olduğu, gene Demir Çağ başlarında da oldukça önemli bir kentin varlığı anlaşılmaktadır. Aynı durum Trakya'nın iç kesimlerinde, hemen hemen her yer için geçerli gibidir; ancak Demir Çağın ortaları ile birlikte, ana yol güzergâhlarının sabitleşmesi, ticari ve idari merkezlerin ortaya çıkışı ile büyük kent niteliği kazanan Babaeski, Lüleburgaz gibi yerleşmeler yerlerini uzun süre koruyabilmişlerdir. Araştırma sırasında bulunan Kocatepe tümülüsü (bk. Resim 17) yanındaki önemli Klasik yerleşmenin bile, Süloğlu deresi boyunca bir kaç kez yer değiştirdiği belli olmaktadır. Trakya'nın iç kesimlerinde bulduğumuz tarihöncesi yerleşme yerleri genellikle yükseklikleri 1 m.'yi geçmeyen yayvan höyüklerdir (bk. Resim 19). Bunun tek istisnası Keşan yakınlarında bulunan, yaklaşık 10 m. yüksekliğindeki höyüktür (bk. Resim 30), bu da her halde Keşan'ın Çanakkale Boğazından gelen önemli yolun dağlık bölgedeki doğal geçişi ve batıdaki yarı bataklık durumundaki geniş ovanın etkisi ile gelişmiştir.

Su kaynağı bakımından daha fakir olan Marmara kıyılarında ise yerleşmeler ister istemez akarsu ağızlarına, koylara ve uygun yükseltilere bağlı kalmış ve Selimpaşa, Menekşe Çatağı, Toptepe (bk. Resim 32) gibi yüksekçe höyükler oluşabilmiştir.

(4) Sözü edilen bu yerleşmeler ayrıntılı olarak Özdoğan, 1981 a'da yayınlanmıştır.

Trakya'nın büyük bir kesiminin doğal orman bölgesi içinde olması⁽⁵⁾ yapı malzemesi olarak ahşabın geniş ölçüde kullanılmasına yol açmıştır ki bu da arkeolojik dolguların oluşmasını olumsuz olarak etkilemiştir. Bunun yanısıra tarihöncesi çağlarda Balkan yarımadasında yaygın olan çukur tabanlı ev geleneğinin Trakya'da da kullanıldığı Fikirtepe (Bittel 1960) ve Pendik (Özdoğan 1981 a) yerleşmelerinden bilinmektedir. Ayrıca, dal-örgü ev geleneği bugün bile Trakya'nın birçok yerinde süregelmektedir.

2. Yerleşmelerin Gömülerek Kilitlenmesi:

Trakya coğrafi yapısı bakımından Anadolu'dan oldukça değişik özellikler göstermektedir. Karadeniz boyunca bir şerit gibi uzanan Istranca dağları ile, güneyde Marmara kıyısındaki Kuru ve Ganos dağları ile bunların doğuya doğru olan alçak uzantıları, Trakya'nın iç kesimlerindeki hafif dalgalı geniş düzlükleri sınırlamaktadır. Bu düzlüğün hemen hemen ortasında, Ergene nehrinin açtığı, doğu-batı yönündeki, deniz seviyesine göre yüksekliği 100 m.nin altında olan geniş oluk biçimli bir taban ovası bulunmaktadır. Arazi, gerek Istranca ve gerekse Ganos dağlarından bu oluşa doğru hafif fakat düzenli bir eğimle alçalmaktadır. Genel olarak Ergene havzası olarak bilinen bu kesimde, kuzeydeki Istranca dağlarından çıkarak, arazi eğimine uygun olarak inen, birbirine koşut çok sayıda akarsu ve bunların alüvyonlu, dar taban ovaları bulunmaktadır.

Taban ovalarında, ova düzleminin yükselmesine yol açan birikme olayının yakın zamanlara kadar sürdüğü ve bunun sonucu olarak da arkeolojik dolgu kalınlığı az olan yerleşmelerin gömülerek, kısmen ya da tümü ile kilitlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim, araştırma sırasında akarsu sekilerinde, doğal olarak ya da kum-toprak almak için açılmış yarmaların kesitlerinde, alüvyon dolgu altında kitlelenmiş arkeolojik tabakalar görülmüştür. Arkeolojik tabakaların üzerinde biriken alüvyon dolgunun bölgenin kuzeyinde, dağlı bölgeye yaklaştıkça inceldiği, Ergene nehrinin çevresinde ise çok kalınlaştığı anlaşılmaktadır. Kırklareli'nin batısında, Dokuzhöyük köyü çevresinde Teke Deresi (Kocadere) sekilerinde derin su kanalları içinde bulduğumuz Kalkolitik Çağa ait iki yerleşmenin üzerinde 20-40 cm. kalınlığında alüvyon dolgu olmasına karşılık, daha güneyde Lüleburgaz ile Pınarhisar arasında bir kesitteki Demir Çağ tabakasının üzerinde dolgu kalınlığı 1 m.yi bulmaktadır. Bu yerleşmeler arazi yüzeyinde hiçbir yükselti ya da buluntu ile kendini belli etmemektedir.

Son zamanlarda doğal bitki örtüsünün tahrip olmasıyla artan erozyona bağlı olarak gelişen sel yatakları, gömülerek kilitlenmiş yerleşmelerin saptanmasına yardımcı olmaktadır. Buralarda genellikle sel yatağı boyunca, belirli bir alan içinde, yüzey malzemesi bulunmakta, ancak yerleşmenin gerçek boyutları ve niteliği tam olarak anlaşılamamaktadır.

(5) Trakya'nın bitki örtüsü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Dönmez, 1968.

Genel olarak arazi yüzeyinde yükselti olarak kendini belli eden höyükler, ya dolgu kalınlığı alüvyon birikiminden daha fazla olan, ya da bu olayın etkilemediği yamaç ve sırt yerleşmeleridir. Ancak, yükselti olarak görülen höyüklerde de, eğer yerleşmeyi kesen bir tahribat yok ise, dolgunun ova düzlemi altında ne kadar derine indiği anlaşılacaktır. Kırklareli'nin güneyinde, yüzeyden 50 cm.'lik bir yükselti olarak görülen Tilkiburnu höyüğünün, yerleşmeyi kesen bir kum ocağı kesitinden, gerçek yüksekliğinin 1,5 m. olduğu; gene Kırklareli'nin güneyinde Kanlıgeçit Mevkiindeki yayvan bir Tunç Çağı yerleşmesinin de, su kanalı içinde en az 1 m. derine indiği görülmüştür.

3. Marmara Denizi ile Boğazların Etkisi⁽⁶⁾:

Marmara ile Karadeniz, dünyanın diğer denizlerine dar, uzun boğazlar ile bağlanan bir tür iç denizdirler. Özellikle Çanakkale boğazının yapısal özelliklerine bağlı olarak, dünya deniz düzleminde alçalma olduğu zaman, Marmara'nın Ege denizi ile ilişkisi kesilmekte ve Marmara denizi kapalı bir havza durumuna gelmektedir. Bu özelliği ile, deniz düzlemlerindeki değişiklikler, dünyanın diğer denizlerine oranla, Marmara'da çok daha abartmalı etkiler yapmaktadır. Bu etkileri, deniz düzleminin alçalıp yükselmesi ile tuzluluk derecesinin değişmesi gibi doğrudan etkilerle, bu havzaya bağlı akarsular ve yaşam ortamı üzerindeki dolaylı etkileri olarak iki bölümde ele alabiliriz. Çanakkale boğazı kapanıp, Ege ile Marmara'nın ilişkisi kesildiğinde Marmara ve Karadeniz giderek tuz oranını yitirmekte ve tatlı su gölleri durumuna gelmektedir.

Gerek tatlı sudan tuzluya ve gerekse tuzlu sudan tatlıya geçiş sürecinde, kendilerine daha uygun ortamlara çekilemeyen deniz canlıları kitle halinde ölüp çürümekte ve her halde kıyılar uzun bir dönem için oturulmaz hale gelmektedir. Nitekim, Marmara'nın tatlı sudan tuzlu suya en son geçiş döneminin başlangıcı olan M.Ö. 5 bin yılını izleyen bin-binbeşyüz yıl boyunca kıyı yerleşmeleri görülmemektedir.

Boğazlar kapandığında Marmara'nın su düzlemi, akarsuların getirdikleri su miktarı ile orantılıdır. Özellikle deniz düzlemi bugüne oranla oldukça düştüğünden, genellikle sığ olan kuzey Marmara'da geniş bir alan kara haline gelmekte, yüksek deniz dönemlerinde ise Trakya'nın güney kıyılarındaki alçak düzlükler su altında kalmakta, deniz, taban ovalarından derin haliçler şeklinde içlere kadar sokulmaktadır; bu da her halde Anadolu ile Trakya arasındaki geçişi oldukça güçleştirmektedir. Deniz düzleminin değişmesi, doğal olarak, akarsularının vadilerini kazmaları ya da doldurmaları şeklinde etki yapmıştır.

Burada çok kısa olarak özetlediğimiz ve Paleolitik Çağın başlarından M.Ö. 5. bin yılına kadar bir kaç kez tekrarlanan bu olayın, gerek bölgedeki kültürel evrim ve gerekse bunların bulunması üzerinde önemli etkileri vardır. Marmara denizinin bugüne

(6) Bu konu ile ilgili yayın dizini için bk. Özdoğan, 1981 c.

oranla daha alçak ve tatlı olduğu dönemlere, yani soğuk dönemlere ait bütün kıyı yerleşmeleri tümü ile su altında kalmış olmalıdır; deniz düzlemi yükseldiğinde ise dalgaların daha önceki çağlara ait yerleşme izlerini geniş ölçüde sildiğini düşünebiliriz. Nitekim, Doğu Marmara bölgesinde çok sayıda Paleolitik Çağ kamp yeri bulunmuş, ancak bunların hemen hemen tümü sıcak döneme ait açık hava konak yerleri olduğu görülmüştür. Paleolitik Çağın soğuk dönemlerine ait, olası birkaç örneğin dışında, herhangi bir buluntu yoktur.

4. Kültürel Etkenler:

Bölgede İstanbul, Edirne gibi tüm İlk ve Orta Çağ boyunca önemini korumuş büyük kentlerin bulunması, antik yerleşmelerin yapı taşı ve özellikle mermer elde etmek için geniş ölçüde tahribine yol açmıştır. Nitekim Trakya'nın dağlık ve ormanlık kesimlerinin dışında, toprak üstü yapı kalıntıları ile belirlenen ören yerleri yok gibidir. Özellikle, yapı taşlarının deniz yolu ile İstanbul'a kolaylıkla taşınabileceği kıyı şeridi üzerinde yalnızca Marmara Ereğlisi'nin kalıntıları kısmen günümüze kadar dayanabilmiştir⁽⁷⁾; diğer bütün yerleşmeler tarihöncesi höyükler gibi toprak tepeleri haline gelmiştir. Marmara kıyısı boyunca yer alan, başta Karaevlialtı⁽⁸⁾, Atlıbayırtepesi⁽⁹⁾ (Değirmenaltı), Aytepe yakınlarındaki Meşelidere⁽¹⁰⁾, Cambaztepe olmak üzere Arkaik, Klasik ve Bizans dönemlerine ait büyük kent niteliğinde yerleşme yerleri bulunmaktadır. Bu yerleşmeler de bugün tatil siteleri, yeni yollar tarafından kısmen ya da tümü ile tahrip edilmiştir. Bu tahribat sırasında saptanabilen buluntular, sayı bakımından az olmakla birlikte, bu yerleşmelerin önemini belirtecek niteliktedirler. (Fıratlı 1976; Taşlıkılıçlı 1971). Yüzey araştırmaları sırasında yalnızca Selimpaşa ile Tekirdağ arasındaki kıyı bölgesinde, daha önceden bilinmeyen 20 kadar antik yerleşme yeri saptanmıştır.

Bölgedeki yerleşme ve özellikle ören yerlerini etkileyen diğer bir olay da son yarım yüzyıl içinde, göçmen iskanına bağlı olarak, kırsal nüfusun hızla artması ve o zamana kadar sağlam kalan iç ve ormanlık kesimlerdeki kalıntıların da tahrip edilmesidir. Örneğin, Trakya'nın en büyük ve önemli kalelerinden birisi olan Kırklareli'nin kuzeybatısındaki Polos kale, Malkara yakınlarındaki Germeyan Kale ve hatta dolmenlerin bazıları bu şekilde tahrip olmuştur. İstanbul'un çok yakınlarında olmalarına

(7) Maalesef buradaki tiyatro yapısı da bu yüzyılın başlarında İstanbul'daki bir devlet yapısına taş elde etmek için sökülüş, diğer yapılar da son 10 yıl içinde geniş ölçüde tahrip edilmiştir.

(8) Karaevlialtı yerleşmesi, daha önceki yayınlarda (Çevik, 1966; Taşlıkılıçlı, 1971) Karaevli olarak, 5 km kadar kuzeyindeki köyün adı ile geçmekte ve genel olarak antik "Mokapura" kenti olarak tanımlanmaktadır.

(9) Atlıbayır tepesindeki bu yerleşmeden önceki yayınlarda (Çevik, 1966; Fıratlı, 1976:441), yakınlardaki bir tatil sitesinin adı ile "Değirmen Altı" ya da "Değirmen Bayırı" olarak bahsedilmektedir. Aynı zamanda bir kros heykelinin de buluntu yeri olan bu önemli yerleşmenin bir bölümü tatil köyü ve genişletilen karayolu tarafından tahrip edilmiştir.

(10) Bu yerleşme yerini, daha önceki araştırmaları sırasında ilk kez bularak, bize bildiren N. Başgelen'e teşekkür borçluyuz.

karşılık, ormanlık ve çalılık bölge içinde kaldıklarından yakın zamanlara kadar korunan ve şimdiye kadar hiç bir yayında rastlamadığımız Filibos ve Maltepe antik yerleşmeleri de, mezarlık mermeri elde etmek için tahrip edilme süreci içine girmişlerdir. Bu örnekleri kolaylıkla arttırabiliriz; ancak, bölgenin kuzeyindeki ormanlık ve çalılık örtünün (Resim 6) ören yerlerini koruyucu bir örtü gibi sakladığını, bu bölgenin yaşam ve kültürlerin gelişmesi için çok daha az elverişli olmasına karşılık, güney ve orta kesimlere oranla yapı kalıntıları bakımından bugün için daha zengin olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda sözü edilen doğal ve kültürel etkenler, Trakya'daki arkeolojik kalıntıların ve özellikle tarihöncesi yerleşme yerlerinin bulunmasını, Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla çok güçleştirmekte ve belirli bir ölçüde rastlantılara bırakmaktadır.

ARAŞTIRILAN BÖLGELER VE TOPLU SONUÇLAR

Marmara ve Trakya bölgelerindeki araştırmalar için uzun süreli bir program öngörülmüş ve araştırmaların 1981 yılına kadarki ilk aşaması için, gerek yukarıda sözü edilen sorunların çözümüne katkıda bulunabilecek ve gerekse tahribattan yoğun olarak etkilenen bölgelere öncelik verilmiştir. Bu amaçla, şimdiye değin toplam olarak 75 gün arazi çalışması yapılmış, ve büyük bir bölümü yeni bulunmuş olan 5000'e yakın yerleşme, kalıntı ve buluntu yeri saptanarak belgelenmiştir. Araştırılan başlıca bölgeler şunlardır :

1. Kuzey Marmara Kıyı Şeridi:

Bu bölgeye ağırlık verilmesinin iki nedeni vardır: Burası Trakya'nın deniz yolu ile olan dış ilişkilerini en belirgin bir biçimde yansıtacak ve aynı zamanda da çağdaş tahribatin en yoğun olarak etkilediği bölgedir. Şimdiye değin Tekirdağ'ın batısındaki Barbaros köyü ile İstanbul Selimpaşa arası ve kısmen de Ambarlı çevresi araştırılmıştır.

Kıyı boyunca çeşitli yerlerde Paleolitik Çağın değişik evrelerine ait münferit buluntulara rastlanmışsa da, bunların belirgin bir biçimde bölgenin Büyük Çekmece ile İstanbul arasındaki doğu kesiminde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu döneme ait önemli buluntu yerleri arasında Ambarlı ile Haramidere arasındaki taraçalardaki Orta ve Epi-Paleolitik konak yerlerini sayabiliriz. Epi-Paleolitik dönemi izleyen Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağlara ait, kıyı kesiminde hiç bir yerleşme yerine rastlanmamıştır. Yukarıda da kısaca değinildiği gibi, bu durum, kıyının uzunca bir süre iskân edilmediği izlenimini vermektedir.

Kıyı bölgesinde çanak çömlekli döneme ait ilk yerleşme izleri Son Kalkolitik Çağın içine aittir. Daha önceleri Yarımburgaz ve Kanallı Köprü'den bilinen, el yapımı, parlak siyah açık ve kazıma bezekli çanak çömlek ile tanınan bu döneme ait, Silivri yakınlarında Sülüklü Mevkiinde, bir bölümü bir linyit madeni tarafından tahrip edilmiş, ilginç bir yerleşme bulunmuştur. Belirli Balkan özellikleri gösteren ve aynı

zamanda, olasılıkla Kuzeybatı Anadolu Son Kalkolitik Çağ çanak çömleğinin de öncüsü olan bu çanak çömleğe, iç kesimlerde Kırklareli yakınlarındaki Bedre mağarasında da rastlanmıştır.

Kıyı bölgesinin yoğun olarak iskânının İlk Tunç Çağı başlarında, Troya I döneminde olduğu, bu devirde Trakya kıyıları ile Kuzeybatı Anadolu'nun tam bir kültür birliği içinde olduğu görülmektedir. Ancak Trakya'nın içlerine doğru girdikçe Troya I'den bilinen belirgin kap biçimleri, uzaklık ile orantılı olarak azalmakta ve yerini Bulgaristan'da Karanovo VII ve Ezero türü çanak çömlek almaktadır. Kıyı bölgesinin bu döneme ait en önemli yerleşmeleri arasında, Toptepe, Şerefli Çiftlik, Selimpaşa Höyük (French 1966), Menekşe Çatağı ve Gladina Mevkii sayılabilir.

Trakya kıyılarında Troya II evresi ile birlikte yerleşme yerlerinin sayısının çok azaldığı, Anadolu ile benzerlik gösteren çanak çömleğin hiç bulunmadığı izlenmektedir. Kıyı bölgesinde, Karaevlialtı, Martin Çeşme gibi yerlerden bilinen el yapımı, kabartma şerit bezemeli çanak çömlek, hemen hemen çok az değişikliğe uğrayarak Demir Çağ içlerine kadar sürmüştür. İlk Tunç Çağı sonlarından Demir Çağına kadar olan dönemde, Trakya kıyılarında ne Anadolu ne de Ege ile benzeşen hiç bir çanak çömleğe rastlanmamış olması ilginçtir.

Yunan Koloni çağı ile birlikte kıyıda irili ufaklı yerleşmelerin sayısı yeniden artmış, ancak en büyük yoğunluğa Helenistik çağda varılmıştır. Genellikle Roma çağı boyunca da süregelen bu yerleşmelerin Bizans döneminde sayı bakımından azaldığı ve daha çok belirli büyük merkezlerin kaldığı görülür.

2. İstanbul Boğazı:

Hem Trakya ile Anadolu arasındaki geçiş yolu üzerinde olması, hem de İstanbul kent alanı hızla yayıldığı için, Boğaz bölgesinin de ivedilikle taranması gerekmekte idi. Bu amaçla şimdiye kadar daha çok Boğazın batısındaki çeşitli vadi ve sırtlarla, Kağıthane ve Alibeyköy baraj göl alanlarının çevresi araştırılmış, daha sonra araştırma alanı daha da batıya kaydırılarak Çekmece göllerinin çevresi ile bunlara dökülen akarsuların vadi ve sekileri de kısmen taranmıştır.

Bölge, hiç beklenmedik bir biçimde Paleolitik Çağ ve özellikle Orta Paleolitik Çağın çeşitli evreleri bakımından zengin buluntu yerleri vermiştir. Buluntu yerleri arasında özellikle Büyük Çekmece gölünün kuzeyindeki Eskice sırtı ile, Çatalca'nın kuzeyindeki Karababa Mevkii sayabiliriz.

Paleolitik Çağı izleyen tarihöncesi ve tarihi çağlar bakımından, Boğaz bölgesi kıyı bölgesinden çok daha değişik özellikler göstermiştir. Bu bölgede önemsiz bir kaç buluntu yerinin dışında Helenistik öncesi döneme ait yerleşme bulunmamıştır. Bu durumu, olasılıkla, bölgenin engebeli ve vadi tabanlarının kısmen bataklık olması ile açıklayabiliriz. Bölgede bulduğumuz, Kayabaşı yakınlarındaki Manastır Mevkii,

Ahmetli köyü, Oklalı köyü yakınlarındaki Tepetarla Mevkii gibi Helenistik ve Roma dönemi yerleşmelerinin sayıları az, ancak yayılım alanları oldukça geniştir. Bu bölgede, daha önce yukarıda sözü edilenlerin dışında Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait çeşitli yerleşme ve ören yerleri de saptanmıştır.

3. Yukarı Ergene Bölgesi:

Araştırmanın önemli bir bölümünde Ergene nehri ile Istranca dağlık bölgesi arasındaki kesim ve özellikle Süloğlu-Kırklareli-Pınarhisar-Babaeski dolayları araştırılmıştır. Bu bölgede daha çok Trakya'nın dış etkilerden olabildiğince uzak, iç kesimdeki kültür silsilesinin belirlenebilmesi amacı ile çalışılmıştır. Bu bölgede, kuşkuyla bir kaç parçanın dışında Paleolitik Çağa ait hiç bir buluntuya rastlanmamış, buna karşılık Neolitik Çağdan Demir Çağa kadar olan tarihöncesi döneme ait tam bir kültür silsilesi elde edilmiştir.

Bölgedeki yerleşme yerlerinden toplanan çanak çömlek, hemen hemen bütün tarihöncesi dönemlerde, Anadolu'dan çok Balkan kültürleri ile benzeşmekte, Bulgaristan'da Karanovo III-VII, Kuzey Yunanistan'da Paradimi'den bilinen silsileyi tam olarak yansıtmaktadır. Bölgenin Anadolu'dan bu denli az etkilenmiş olması, şimdiye kadar bilinmeyen ve kanımızca kültür tarihi bakımından çok önemli olan bir olaydır. Bölgedeki çanak çömlek Kalkolitik ve Tunç Çağları içinde Trakya'ya zaman zaman "yabancı" etkilerin geldiğini açıkça göstermekte ise de, bu "yabancı" öğelerin kökeni hep ya Romanya ya da Makedonya'dan bilinen çanak çömlek toplulukları olmaktadır. Bu da bölgenin sürekli olarak Kuzey ve Batıdan göç ya da istila dalgaları aldığını kanıtlamaktadır. Bunların Anadolu 2. Bin yıl tarihi coğrafyası üzerindeki etkisi ancak ileriki yıllarda yapılacak ayrıntılı değerlendirme çalışmaları ile belli olabilecektir. Ancak, şimdiye kadar Trakya'nın hiç bir yerinde ne "gri Minyan", ne Miken ne de Orta Anadolu kökenli parçaya rastlamadığımızı söylemenin, bu konulardaki bir çok tartışmaya katkıda bulunacağını ummaktayız. Bu dönemlere ait saptadığımız en önemli yerleşme yerlerinin arasında, Kırklareli'nin hemen güneyindeki Salhane Mevkiini (bk. Resim 2, 3), Pınarhisar'ın güneyinde Ceylan Mevkiini sayabiliriz. Gene Kırklareli çevresindeki Kanlıgeçit, Koyunbaba, Helvacı Şaban ve Tilkiburnu mevkiileri de özellikle Tunç Çağı ile ilgili ilginç buluntu toplulukları vermiştir.

Bu bölgede Klasik Çağa ait, belirgin çanak çömlek ile tanınabilen, yerleşmeler sayı bakımından az, ancak genellikle büyükçe yerlerdir; bunların arasında, özellikle Süloğlu'nun güneyindeki Kocatepe mevkiini (bk. Resim 17) ve Orta Değirmen Mevkiini sayabiliriz. Buna karşılık, bölgenin hemen her yerinde çok sayıda tümülüs bulunmakta (bk. Resim 14-19), bunlar bazen Dokuzhöyük (Resim 15-16) ve Gevgiller'de olduğu gibi "tümülüs mezarlığı" şeklinde toplu olarak bulunmaktadır. Bölgede gördüğümüz en büyük tümülüslerin arasında Ahmetbey tepesini, Kocatepe'yi (Resim 17) ve Aşağı Höyük tepesini sayabiliriz. Özellikle Kırklareli'nin kuzeyinde,

Istranca'lara giden vadi boylarında Orta Çağa ait bir çok kale ve kale yerleşmesi bulunmaktadır; bunların arasında Polos Kale (Resim 11) ve Adakale (Resim 12-13) özellikle belirtilebilir.

4. Istranca Dağlık Bölgesi:

Bu bölgede daha çok, Prof. Ş. A. Kansu tarafından daha önce saptanmış olan çeşitli megalitik anıtlar ile ilgili belgeleme çalışması yapmak ve özellikle bu anıtların yayılım alanını saptamak amacı ile çalışılmıştır. Daha önceleri yalnızca Lalapaşa çevresinden bilinen bu tür anıtların Kırklareli'nin kuzeydoğusuna, Kapaklıbaba köyüne kadar yayıldığı (bk. Resim 21-26), güney sınırının Kırklareli il merkezinin altından geçtiği, ancak bu kesimdekilerin hemen hemen tümü ile tahrip edildiği anlaşılmıştır.

Trakya'da bulduğumuz, genel olarak "dolmen" olarak tanımlanan, "geçitli megalitik mezar anıtları" türüne giren bu kalıntılar, Bulgaristan'da bulunanlar ile (Venedikov, 1976) yakından benzeşmekte ve olasılıkla aralarında zaman farklılaşması da bulunan, değişik bir kaç tür yapı biçimini yansıtmaktadır. Vaysal köyü yakınında (bk. Resim 22), yeni tahrip olmuş bir dolmende bulduğumuz çanak çömlek, bu anıtların hiç değilse bir bölümünün Troya VII B 2 ve Romanya'daki Babadağ I ile çağdaş olduğunu göstermektedir.

Dolmenler ile aynı bölgede çok sayıda "taşlı tümülüs" olarak adlandırabileceğimiz (bk. Resim 20), genellikle toplu halde bulunan, dolgusu tümü ile taş olan yayvan mezar tepelerine rastlanmıştır. Bulgaristan'daki kazılar bunların dolmenler ile çağdaş olduğunu ve bazılarının Tunç Çağı içine kadar indiğini kanıtlamıştır.

Bu bölgede rastlanan, ancak gerek tarihlendirilmesi ve gerekse niteliği sorun olan ilginç bir buluntu türü de dikilitaşlardır (Resim 26-29). Hemen hemen yalnızca dolmen bölgesinde görülen bu taşların, megalitik kültüre mi, yoksa daha sonraki dönemlere ve hatta ilk İslam mezarlarına mı ait olduğu, ancak kazı ile anlaşılabilir. Bu tür kalıntıların saptadığımız en büyüğü, Lefeci (Lefce) mevkiinde, yüksekliği 4 m. kadar olan bir taşdır.

5. Keşan, Malkara, Hayrabolu Çevresi:

Bu bölgede kısa bir süre ve daha çok Karaidemir baraj göl alanı ile ilgili olarak çalışılmıştır. Baraj göl alanı içinde, Karatepe mevkiinde, baraj yapımı sırasında toprak çekilerek geniş ölçüde tahrip edilmiş, önemli bir Bizans yerleşmesi bulunmuştur. Göl alanı dışında Keşan yakınında büyük bir höyük (Resim 30), Hayrabolu ile Malkara arasında Hacı Mahmut tarlası mevki ile Eski Bağlık mevkiinde de iki ilginç Tunç Çağı düz yerleşmesi saptanmıştır. Bu bölgede yaptığımız çalışmalarda, Germeyan Kale yakınlarında bir vadinin içinde bulduğumuz ve daha önce yayınlarda rastlamadığımız bir Bizans dönemi levhası (Resim 10) ilginçtir.

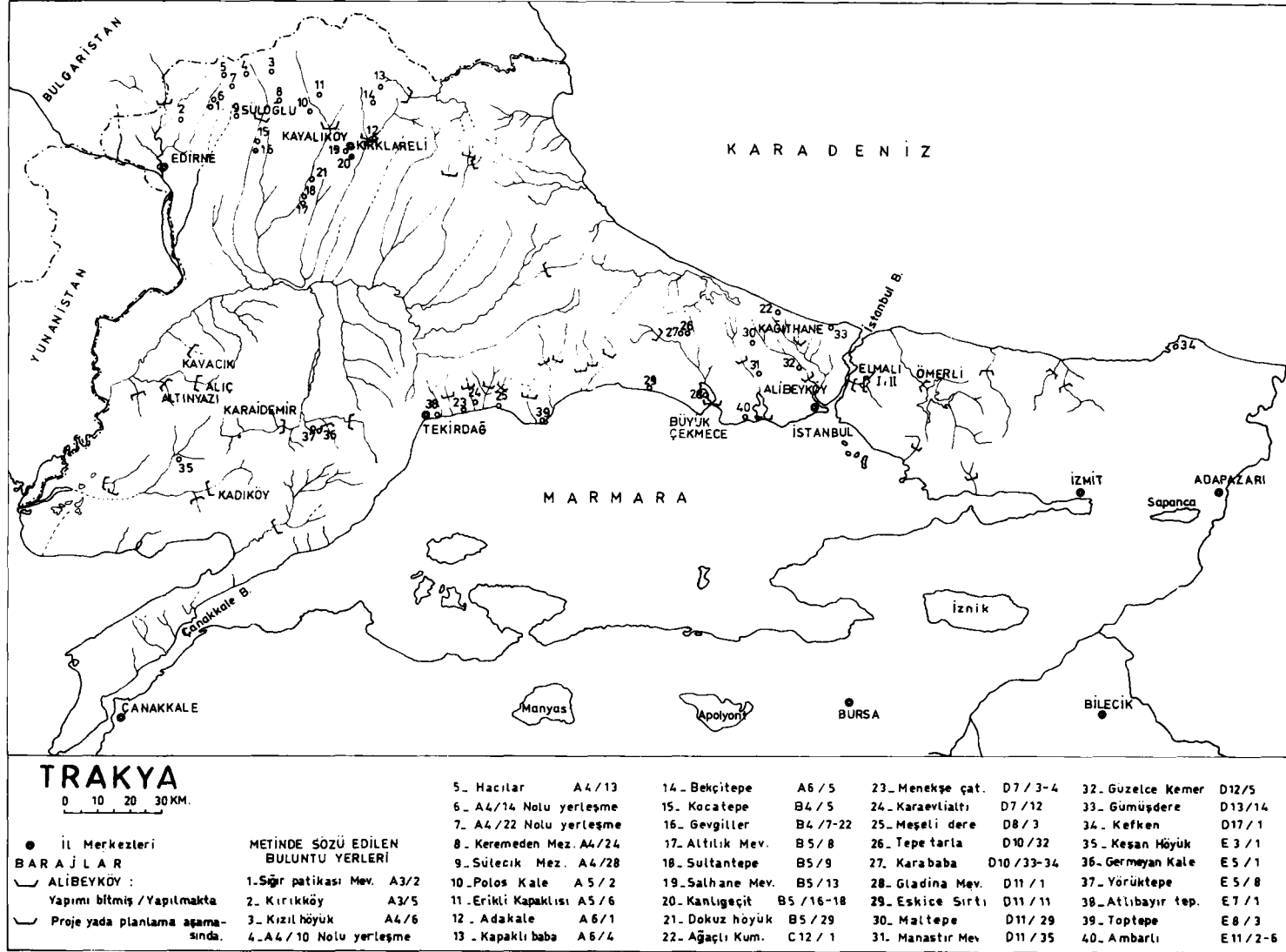
6. Karadeniz Kıyı Şeridi:

Karadeniz kıyı şeridinde, sınırlı bazı alanlarda çalışılmış ve Ağaçlı, Gümüşdere, Domalı, Ağa, Kefken gibi önemli Paleolitik Çağ konak yerleri saptanmıştır. Bu yerler bölgenin Orta, Üst Paleolitik Çağın son dönemleri ile Epi-Paleolitik çağları bakımından çok önemli buluntular vermişlerdir. Konak yerleri daha çok kıyı taraçalarındaki eski fosil kumulların (Resim 8) üzerinde yer almaktadır. Gene Ağaçlı çevresinde, daha önce başka yerden tanımadığımız ve dolayısı ile tarihlenemeyen ilginç bir tarih-öncesi çanak çömlek topluluğu ve ayrıca Helenistik Çağa ait bir yerleşme yeri bulunmuştur.

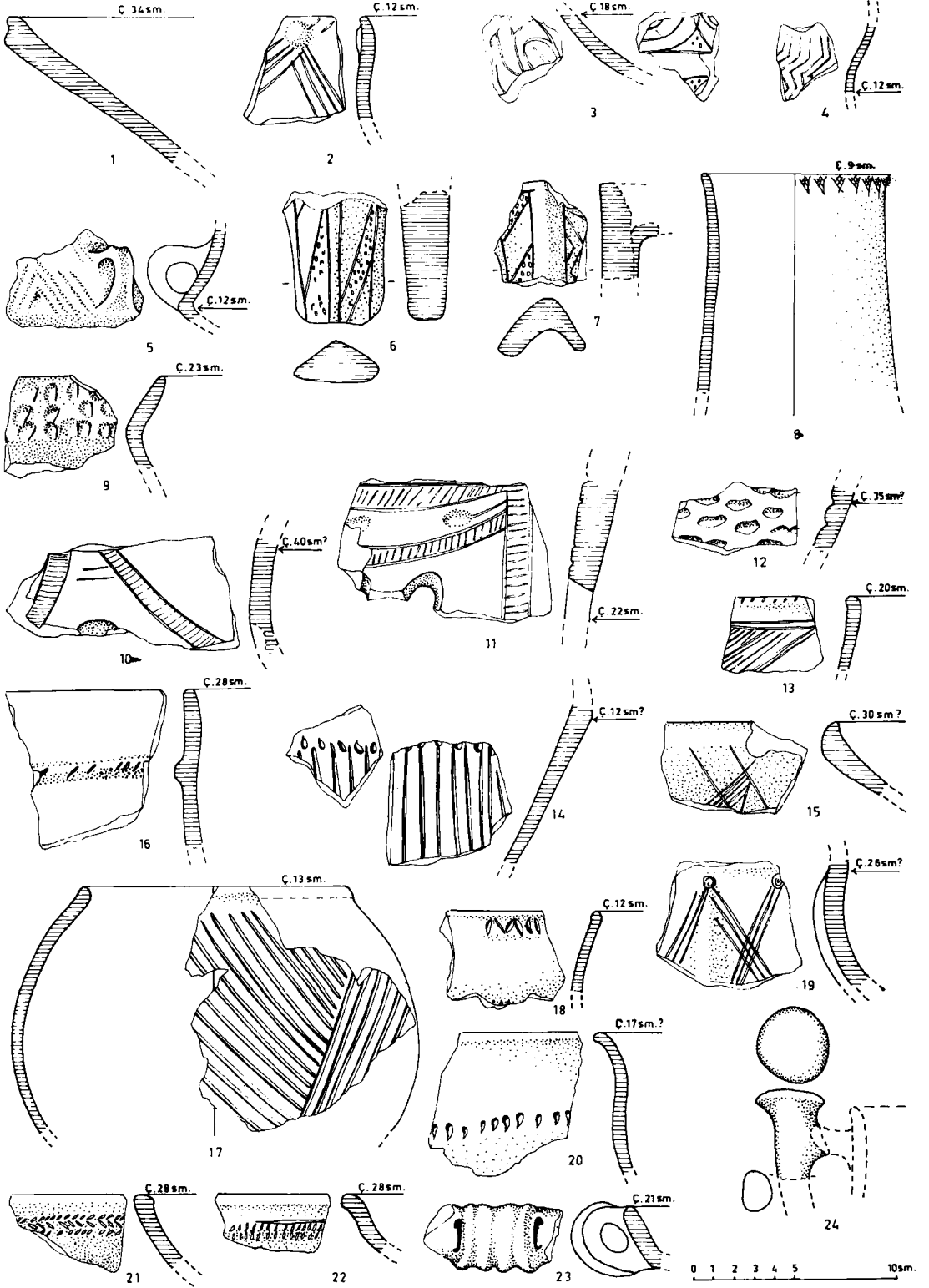
Yukarıda sözü edilen bölgelerin dışında, kısa sürelerle Yalova, Iznik ve Izmıt bölgelerinde de çalışılmıştır. Çalışmalara 1982 yılında Iznik-Yalova bölgesi, Gelibolu yarımadası ile Vize-Çerkezköy dolaylarında devam edilmesi umulmaktadır.

BIBLIOGRAFYA

- Bintliff, J., *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, B.A.R Sup. Ser. 28, 1977 Oxford.
- Bittel, K., "Fikirtepe Kazısı", *TTK V. Kongre Raporu*, TTK Yay. IX. Seri, No. 5, S. 29-36. 1960
- Çevik, H., *Tekirdağ Müzesine Doğru*, İstanbul. 1966
- Dönmez, Y., *Trakya'nın Bitki Coğrafyası*, İst. Ün. Ed. Fak. Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 51. 1968
- Esin, U., *İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II*, İst. Ün. Ed. Fak. 1981 Yay. No. 2681.
- Fıratlı, N., "Üsküdar-Şile Yolunda Ömerli Tümülüsleri", *TAD VIII-2*, s. 66-73. 1958
- Fıratlı, N., "Trakya'dan Bazı Yeni Buluntular", *TTK VIII. Kongre Raporu*, TTK Yay. IX. Seri, No. 8, s. 439-445.
- French, D., "Recent Archaeological Research in Turkey, Further Discoveries in Thrace", *AS 16*, 1966 s.49-50.
- Kansu, Ş.A., "Edirne'nin Lalapaşa-Büyünlü Dolmenleri Hakkında İlk Not", *Bellekten 27*, No. 107, 1963 s. 491-492.
- Kansu, Ş.A., "Edirne'nin Lalapaşa Çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri", *Bellekten 35*, 1971 s. 124-126.
- Mansel, A.M., "Les fouilles de 1936-37 en Thrace", *La Turquie Kemaliste*, Ankara, s. 36-46. 1937
- Mansel, A.M., *Trakya'nın Kültür ve Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Koruma Yayınları No. 5, İstanbul, 1938
- Mellaart, J., "Anatolia and the Balkans", *Antiquity 34*, s 270-278. 1960
- Mellaart, J., "Anatolian Trade with Europe and Anatolian Geography and Culture Provinces in the Late Bronze Age", *AS 18*, s. 187-202.
- Özdoğan, M., "Pendik, A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", *Bittel Festschrift*, 1981a Heidelberg, (baskıda).
- Özdoğan, M., "Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları" 9. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981b (baskıda).
- Özdoğan, M., "New Evidences on the Prehistory of Northwestern Turkey", *National Geographic Society 1981c Research Reports*, Washington (baskıda).
- Renfrew, C., *The Emergence of Civilization*, London. 1972
- Taşlıkloğlu, Z., *Trakya'da Epigrafya Araştırmaları II*, İst. Ün. Ed. Fak. Yay. 1654, İstanbul. 1971
- Tringham, R., *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*, Hutchinson University, London. 1971
- Vajsova (Todorova), H., "Stand der Junsteinzeitforschung in Bulgarien", *Slovenska Archeologia XIV-I*, 1966 s. 5-48.
- Venedikov, I., v. bşk., *Megalitite v Trakia I*, Sofia. 1976

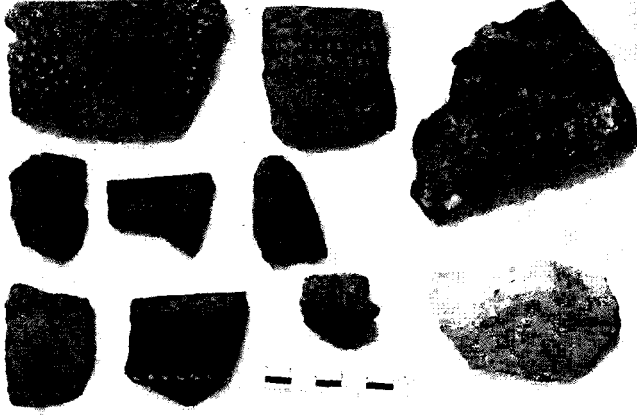

Res. 1: Trakya, barajlar ve bazı buluntu yerleri.

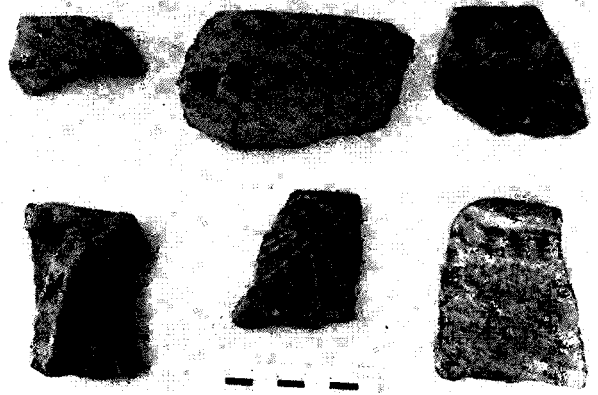

Res. 2: Çanak çömlek örnekleri; no. 1-9: Salhane; 10-15: Helvacı Şaban; 16: Pınardere; 17-18: Tilkiburnu; 19-20: Bulgar Kaynağı; 21-22: Şerefli Çiftlik; 23: Kanlıgeçit; 24: Altılık Mevkii.

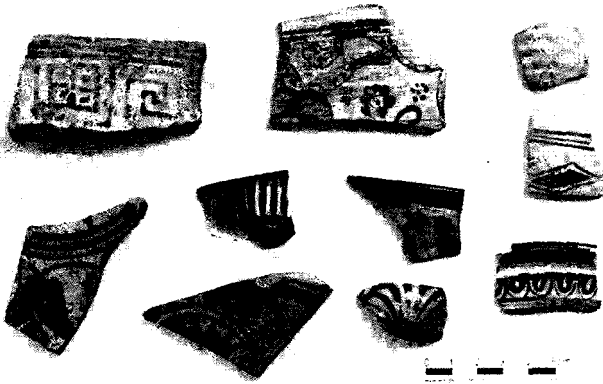
Levha XVII

Res. 3:
Toptepe, Selimpaşa,
Menekşe Çatağı'ndan
kıyı bölgesi
İTÇ çanak çömleği.

Res. 4:
Salhane, Tunç Çağ çanak çömleği.

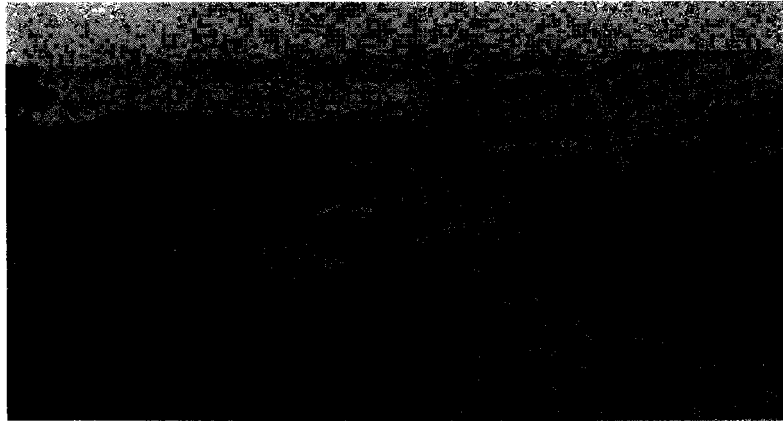
Res. 5:
Karaevlialtı, Toptepe,
Barbaros; Klasik çanak çömlek.

Res. 6:
Trakya'nın çalılık bitki örtüsü;
Alibeyköy barajı yakınında
Güzelce Kemer.

Res. 7: Istranca eşik bölgesinde bitki örtüsü; Sergen yakınında Karakaçan tümülüsünden.

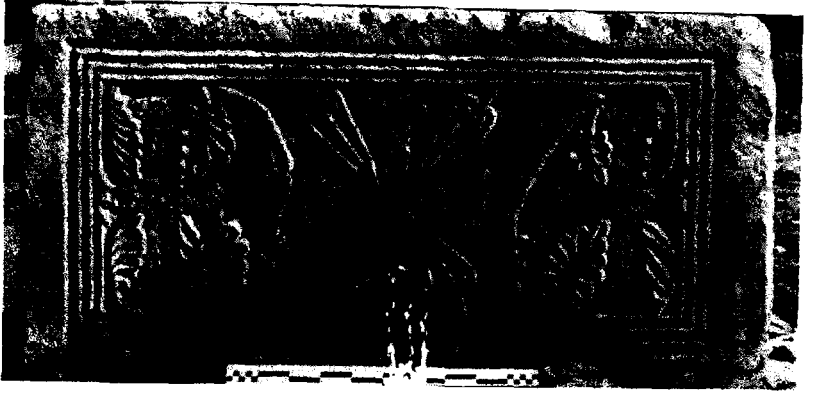

Res. 8: Gümüşdere; fosil kıyı kumullarında Paleolitik Çağ buluntu yeri.

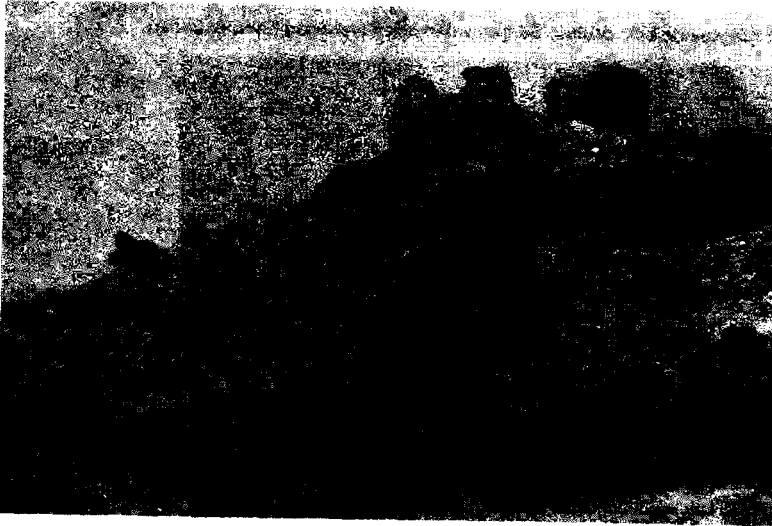
Levha XIX

Res. 9:
Karaevlialtı, kesit.

Res. 10:
Germeyan Kale yakınında
Suvat Çeşme.

Res. 11:
Polos, iç kale
güneydoğudan.

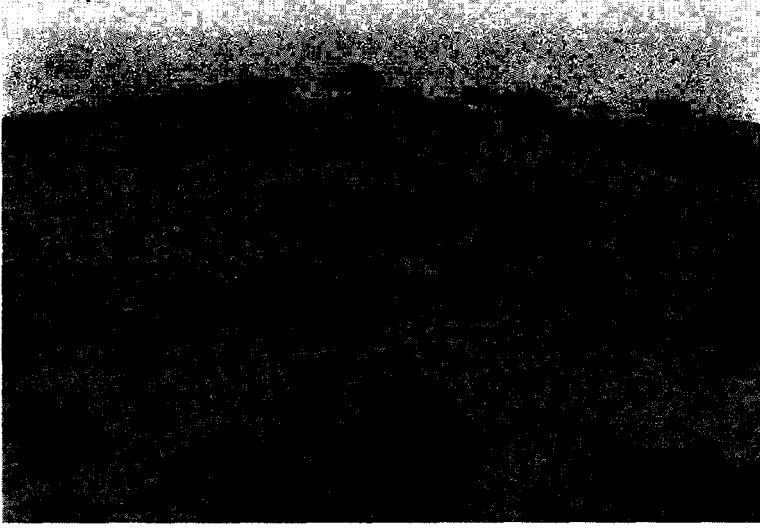

Res. 12: Adakale, giriş yapısı.

Res. 13: Adakale, doğu surları.

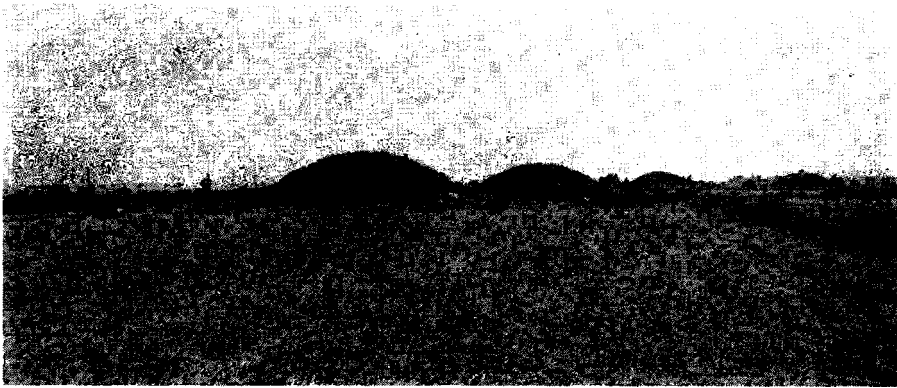
Levha XXI

Res. 14: Koruköy yakınında Bekçitepe tümülüsü.

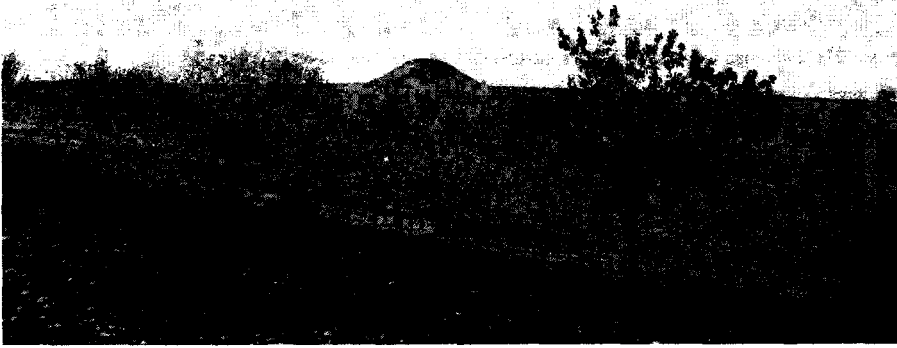
Res. 15: Dokuzhöyük, tümülüslerin dördü.

Res. 16: Dokuzhöyük, diğer bir tümülüs topluluğu.

Res. 17: Kocatepe tümülüsü ve solda Küçektepe.

Res. 18: Yörüktepe tümülüsü, doğudan.

Res. 19: Sultantepe tümülüsü ve etekde, Altılık Mevkii höyüğü; kuzeyden.

Res. 20: Edirne, Ömeroba köyü kuzeyinde Kızilhöyük mevkiinde "taşlı tümülüs" örneği.

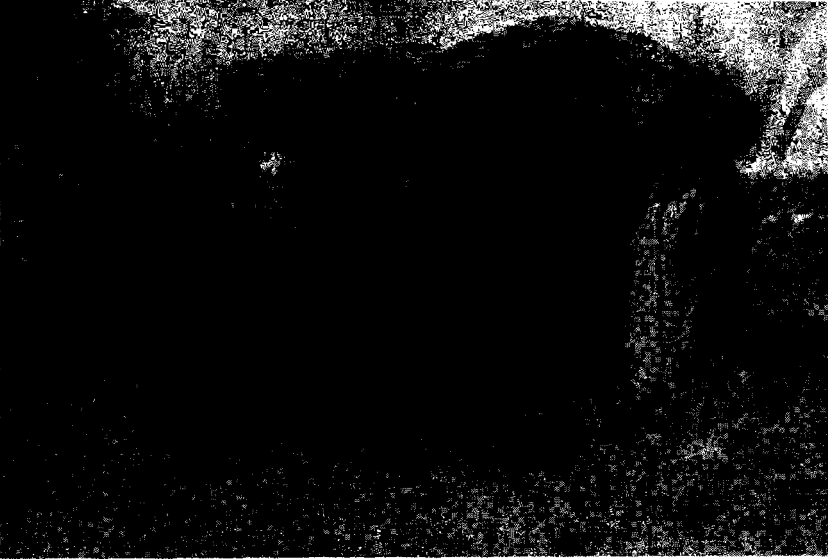
Levha XXIII

Res. 21: Lalapaşa yakınlarında Sığırpatikası mevki; dolmen.

Res. 22: Vaysal köyü yakınlarındaki dolmen.

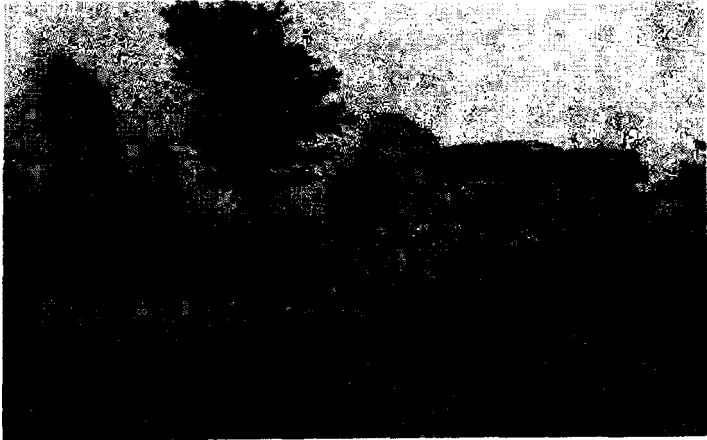
Res. 23: Kırklareli yakınında Erikler kapaklısı.

Res. 24: Lalapaşa'nın kuzeyinde A 4/14 no.lu dolmenin arkadan görünümü.

Res. 25: Kırklareli-Dereköy yolunda Kapaklıbaba dolmeni, arkadan görünüm.

Res. 26: Edirne, Hacılar köyü girişi, dolmen ve dikilitaşlar.

Levha XXV

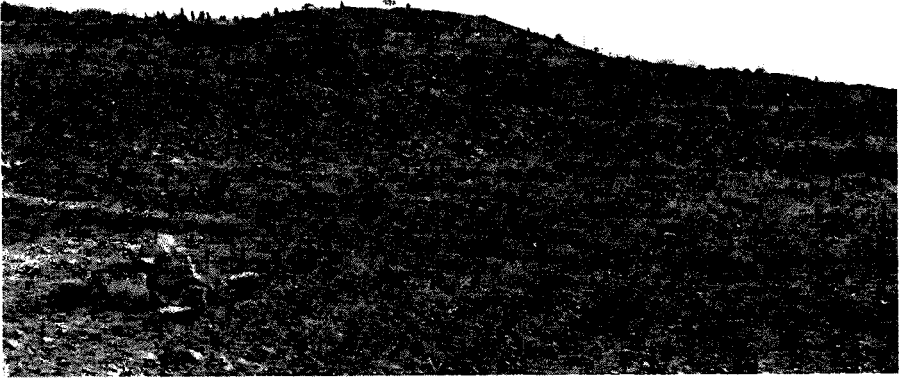
Res. 27: Edirne, Kırkköy dikilitaşları.

Res. 28: Edirne, Sülecik mezarlığı: dikilitaşlar.

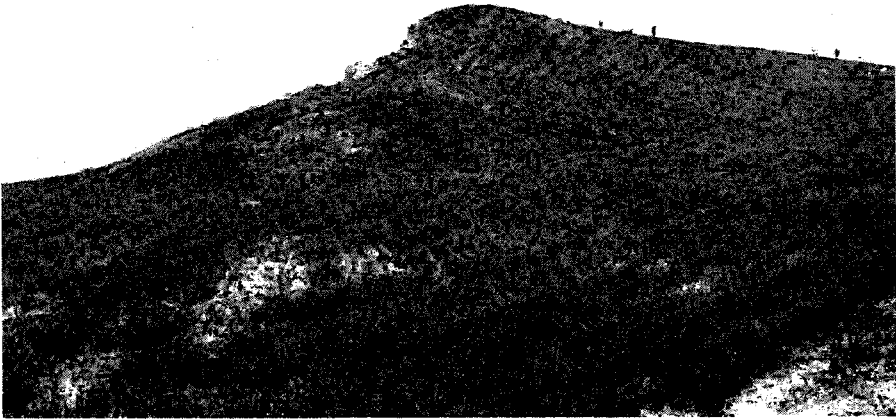
Res. 29: Edirne, Keremedden mezarlığı: dikilitaşlar.

Res. 30: Keşan yakınındaki höyük, kuzeyden.

Res. 31: Büyük Çekmece yakınında Gladina tepesi ve önce Tunç Çağı yerleşmesi.

Res. 32: Toptepe höyüğü, doğudan.

BITHYNIA, IONIA, KARIA'DA EPİGRAFİ ARAŞTIRMALARI

Ender VARINLIOĞLU

1978 yılında üç tarihsel bölgede yaptığım topografik ve epigrafik araştırmalarımı 1979 yılının yaz aylarında, sonra da aralık ayında sürdürdüm⁽¹⁾.

5-7 Haziranda Bilecik iline bağlı Gölpazarı ilçesinin çevresindeki köylerde (Tongurlar, Urgancılar, Arıcaklar, Akçakavak, Alıç, Akçaöküz, Karaahmetler, Cansızlar, Çiftlik, Doğancılar, Dokuz, v.b.) yazıt araştırmaları yapan Dr. Sencer Şahin'in gezilerine katıldım.

Bithynia'nın doğusunda kalan Göynük ilçesinin bazı köylerinde 2-5 Kasım'da aynı nitelikte kısa süren bir araştırma daha yaptım. Daha önce bu bölgede bulunmuş olan Diokletian zamanının mil taşlarında yol başlangıcı olarak İznik'in (Nikaia) alınması, bu yörenin Bithynia sınırları içinde olduğunu göstermekteydi⁽²⁾. Bu kez bölgenin topografyasının belirlenmesinde doğal yapının değişmez bir parçası olan bir sıcak su kaynağından yararlandık. Bugün İlica diye bilinen bu sıcak su kaynağı, çevredeki tarihsel bir yerleşmenin yerini saptamada bize yol gösterecekti. Sıcak su, adını bu sudan alan İlica köyünün hemen altındaki akarsuyun (İlica Suyu) karşı kıyısından çıkmaktadır. Çevrede yaptığım yüzey araştırmalarında, burada büyük bir yerleşmeye kanıt olabilecek önemli sayıda tarihsel kalıntıyla karşılaşmadım. Bu suya varabilmek için içinden geçtiğim Çayköy'ün geniş bir alana yayılmış mezarlığında alışılmamış köy mezarlıklarında olduğundan daha çok tarihsel kalıntıyla karşılaştım. Bu mezarlıkta mezar taşı yerine kullanılmış birkaç miltaşı, yakın çevreden geçen antik yolun

(1) Bk. E. VARINLIOĞLU, Bithynia, Ionia, Karia'da Epigrafi Araştırmaları, *Belleter*, C. 44, No. 173, Ocak 1980, s. 61-67.

(2) S. ŞAHİN, Bithynische Studien-Bithynia İncelemeleri, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1978, s. 125.

geride bıraktığı yazılı belgelerdir⁽³⁾. Himmetoğlu jandarma karakolunun bahçesinde duran miltaşlarının "Ulu Yol" diye bilinen eski yoldan getirildiğini, karakolun da bu yolun ve çevrenin korunması için, orada eskiden beri bulunduğunu köylülerden öğrendim. Şimdi yeniden yapılmış olan karakolun bahçesinden çıkan yazılı taşların ve söz konusu miltaşlarının ıstampajlarını aldım, resimlerini çektim. Araştırmalarımı Bölcekova, Çayköy, Çatak, Himmetoğlu ve Ahmetbeyler topraklarında sürdürdüm. Çatak köyünde cami avlusunun girişindeki kapının iki yanında bulunan taşlardan birinde yazıt vardı, biri yazılı idi. Bu çevrede Ilıca'dan başka, Çatak köyünün 2-3 km. güneyinde Çatak Hamamları adıyla bilinen bir sıcak su kaynağı daha bulunmaktadır. Çayköy'den gelen akarsu, Bölcekova ve Ahmetbeyler'den gelen çayla Çatak Köyün kuzeyinde birleşip güneye doğru akıyor. Bu su Hamamboğazi'nden geçip Demirhanlar'a gidiyor, oradan Sakarya'ya dökülüyor. Çatak Hamamları bu boğaz içinde akarsuyun kıyısından çıkıyor. Bu kaynağın üzerinde bugün de kullanılan Osmanlı yapısı kubbeli küçük bir köy hamamı bulunmaktadır. Hamamboğazi'nden güneye doğru gidildiğinde dere yatağında iki sıcak su daha vardır⁽⁴⁾.

Karia bölgesinde yaptığım araştırmalar iki antik yerleşme alanıyla yakın çevresinde yoğunlaştı. Bu konuya ileride değineceğim. Şimdi İzmir ilinin Çeşme ilçesine bağlı İldırı köyünde Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal başkanlığında sürdürülen Erythrai kazılarında çıkan yazıtlarla ilgili bilgi vermek istiyorum⁽⁵⁾.

Bu kazı döneminde 17 parça yazıt çıkarılmıştır. Özellikle dört yanı kırık koyu gri renkli bir yazıt, daha önce yayımlanmış olan Erythrai kentinin caddeleri, ara sokaklarıyla ilgili yazıtın yeni bir parçasıdır⁽⁶⁾. Gene, krem renkli sol yanı tam, sağdan ve üstten kırık olan, çok küçük harfli bir başka yazıtın benzeri daha önce yayımlanmıştı⁽⁷⁾. Yazıtın altındaki boşlukta görülen kabartma çelenk kalıntısı ile okunabilen kesimlerden anlaşıldığına göre, bu taş da benzeri gibi, İ.Ö. 3. yüzyıldan bir meclis kararıdır. 4-11 Ağustosta kazı yerinde kaldığım kısa süre içinde gördüğüm 16 yazıttan başka, bir yazıt daha bulunmuştur. Bu yazıtın ıstampajının alınıp okunması, resminin çekilmesi gelecek kazı döneminde gerçekleştirilebilir⁽⁸⁾.

Karia bölgesinin ünlü kentlerinden biri olan Stratonikeia'da (Eskihisar) Prof. Dr. Yusuf Boysal başkanlığında sürdürülen kazılarda ortaya çıkarılan "exhedra"nın

(3) S. ŞAHİN, ay. es. s. 125, No. 6.

(4) Bu bölgede yapılan araştırmaların sonuçlarını Dr. Sencer Şahin yayımlayacaktır. Bk. İK, 10, 1.

(5) 1978 araştırma dönemi raporunda sözünü etmiş olduğum Kurban Kesme Törenleriyle ilgili yazıt parçası, gene aynı dönemde bulunmuş Meşale Yarışları ile ilgili yazıt parçası, Roma İmparatorlarından Caracalla'ya ilişkin saygı kararı ile İ.S. 1. yüzyıldan bir anıtın dipliği üzerindeki harf kalıntıları üzerinde yaptığım çalışma için bk. E. VARINLIOĞLU, *Inscriptions from Erythrae, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, C. 38, 1980, ss. 149-156.

(6) H. ENGELMANN ve R. MERKELBACH, *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH, 1972, C. 1, s. 247.

(7) H. ENGELMANN ve R. MERKELBACH, ay. es. s. 208.

(8) Kral Mausollos'un kardeşi İdrieus'la ilgili olan bu yazıt, ve 1980 kazı döneminde çıkan iki başka yazıtla için bk. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 44, 1981, 45 - 50.

Hellenistik dönemde yapıldığı anlaşılmıştır. Bu antik yapının içinde bulunan üç yazılı taştan birini, sonradan bu yapıyı onartan Panamara rahibi T. Flavios Diomedes ile iki oğlu dikmiştir. Bu yazıtlar üzerinde yaptığım epigrafik çalışma sonuçlanmıştır⁽⁹⁾. Buna göre, söz konusu yapı Flavii ailesinin son imparatoru Domitianus zamanında onarım görmüştür. Gene böyle, Hellenistik dönemde yapılar İmparatorluk döneminde onarım gören bir başka yapı da kentin tiyatrosudur⁽¹⁰⁾. Buna benzer az sayıdaki belgeden anlaşıldığına göre, Flavii ailesinden gelen imparatorlar zamanında Stratonikeia kentinde bayındırlık işleri yörenin varlıklı ve soylu ailelerinin eliyle hız kazanmıştır⁽¹¹⁾. Bu yazıtın bize sağladığı bir başka önemli bilgi de kentin prosopographia'sı ile ilgilidir. Panamara rahipliğinin yanı sıra imparatorluk kültürünün de başrahibi olan T. Flavios Diomedes, Roma yurttaşlık hakkını elde etmiş bir soylu ailenin ilk üyesidir. Bu olayın bu yazıtla kesinlik kazanmasının yanısıra, daha önce bilinmeyen oğullardan birinin adı da bu yazıttan öğrenilmektedir. Stratonikeia'nın önde gelen ailelerinden olan bu Hiera Kome'li sülâle, kent yaşamındaki önemli yerini 2. ve 3. yüzyıllarda koruyacaktır⁽¹²⁾.

Keramos kenti (Gereme; bugünkü Ören) Karia bölgesinde araştırma yapan bilim adamları için eskiden beri karadan ulaşılması güç bir antik yerleşme olarak bilinmektedir. 1932'de bu kente gitmiş olan L. Robert, Milâs'tan sonra yolculuğun 10 saat sürdüğünü yazmaktadır⁽¹³⁾. Bugün aynı yolculuk çok daha az zamanda, eskiye göre oldukça kolay yapılabilmektedir. Kerme körfezi üzerindeki bu antik kent, denizden 3-4 km. içeride, dik kayalıkların terası üzerinde kurulmuş, sonradan küçük verimli ovaya taşmıştır⁽¹⁴⁾. Ören ovasında yaptığım araştırmalardan, bu kentin Hellenistik çağda, Roma ve Bizans dönemlerinde şimdi görüldüğünden çok daha geniş bir alana yayılmış olduğu izlenimini edindim. Ören ovasının her yerinde antik yapı kalıntılarıyla karşılaşma olasılığı yüksektir. Ne ki, bu alanların büyük ölçüde tarımda kullanılması, sel yatağının yön değiştirmesi, tarihî kalıntıların yakılmasına yol açmıştır.

(9) Bk. E. VARINLIOĞLU, Inscriptions from Stratoniceia in Caria, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, C. 41, 1981, s. 189.

(10) L. ROBERT, *Etudes Anatoliennes*, Paris: E. de Boccard, 1937, s. 523 iz.

(11) D. MAGIE, *Roman Rule in Asia Minor*, Princeton: Princeton University Press, 1950, C. 1, s. 587.

(12) A. LAUMONIER, *Recherches sur la Chronologie des Prêtres de Panamara*, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, C. 61, 1937, s. 253 iz.

(13) L. ROBERT, *Tête archaïque trouvée a Keramos*, *American Journal of Archaeology*, C. 39, 1935, s. 341.

(14) Kentin tanrısı Karia Zeus'unun tapınağının yıkıntıları arasında çıkan arkaik heykel başı için bk. L. ROBERT ve P. DEVAMBEZ, *Tête archaïque trouvée a Keramos*, *American Journal of Archaeology*, C. 39, 1935, ss. 341-351. G.E. BEAN'ın değişik görüş için bk. *Turkey Beyond the Meander*, London: Ernest Benn Limited, 1971, s. 53. G.E. BEAN, kentin tanrısının tapınağının bulunduğu tepenin yeri konusunda yanılıyor: "On a low hill, ... just outside the village, at a spot Bakıcak..." Söz konusu tepe, köyün içinde, kent surlarının çevrelediği alanın hemen hemen ortasındadır. Ayrıca bk. A. AKARCA, *Milâs Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi*, İstanbul: 1954, s. 172, G. GUIDI, *Viaggio di esplorazione in Caria*, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, s. 387. (G. GUIDI de Zeus'un tapınağını surların dışında bulunduğunu sanmıştır: s. 395.)

Bugün geniş düzlükte ovayı kaplayan mevsimin bitki örtüsü ile zeytin, ve turunçgiller arasında, birkaç yapının dışında yıkıma uğramış antik kalıntıları seçmek neredeyse olanaksızdır. Ova, sıkı bir yüzey araştırmasını zorunlu kılan, bilim adamlarının el atmadığı antik yerleşim alanıdır.

12 Temmuz - 4 Ağustos, 11 Ağustos - 1 Eylül tarihlerinde uzun süre kaldığım bu antik kentin içinde ve çevresinde yaptığım araştırmalar sonunda elde ettiğim bulguları birkaç başlık altında toplamak istiyorum.

1. ANTİK KÖPRÜ

Kentin denize çok yakın olması, sırtını verdiği geçit vermez yüksek dağların eskiden beri karadan ulaşımı engellemesi yüzünden, hinterlandı olmadığı izlenimini uyandırmıştır⁽¹⁵⁾. İlk kez 19. yüzyılın sonlarında iki İngiliz araştırmacı kentin Muğla (Mobolla), Eskihisar (Stratonikeia), Yerkesik (Thera) ile karadan bir bağlantısı olabileceğini düşünerek bölgede araştırma gezileri yapmıştır⁽¹⁶⁾. Kentin batısından geçerek güneye akan, 5-6 km. ileride denize kavuşan Koca Çay üzerinde 1978 yılında antik bir köprünün kalıntılarını görmem⁽¹⁷⁾ böyle bir karayolu bağlantısının olabileceği kanısını pekiştirmiştir. Geçen yüzyılın sonlarıyla bu yüzyılın başlarında bölgede gezen bilim adamları o zaman çok daha iyi durumda olması gereken bu köprü kalıntısını görmemişlerdir. Dere yatağının dibinde kalan, ancak belli bir açıdan iyice bakılırsa görülebilen bu kalıntıların kış ve bahar aylarında kabaran sularla örtüldüğü düşünülürse, köprünün görülemediği doğaldır. Köprü, eski kentin üstünde kurulmuş olan Ören bucağının hemen girişinde, dere yatağının çok daraldığı boğazın içinde kurulmuştur. Köprünün üst yapısı neredeyse tümüyle yıkılmıştır. Dere yatağında iki büyük gözün orta ayağının en altındaki tek parça selyaran bugün de suyun geldiği yönde yerinde durmaktadır (Resim 1). Kentin karşı kıyısındaki köprü başından bugün hiçbir kalıntı yoktur. Çünkü, suyun Marçalı ve Kıran dağlarından büyük bir hızla gelip çarptığı nokta burasıdır. Dere yatağı içinde suyun aktığı yönde birkaç yüz metre aralıkla kümelenmiş köprü taşlarının arasında bu kısmın taşlarını bulmak olasıdır. Köprü kalıntılarından anlaşıldığına göre, köprünün iki büyük gözü vardır. Bu gözlerden biri, bir köprü başıyla dik eğimli karşı kıyıya bağlanmış olmalıdır. Öteki göz de kent

(15) Kentin konumu için bk. W. R. PATON, Ceramus And Its Inscriptions, *Journal of Hellenic Studies*, C. 11, 1890, s. 109 iz. (Gerçekte makale E. L. HICKS'indir, PATON makaleye bir mektupla katılmıştır.) L. ROBERT, Tête archaïque trouvée a Keramos, *American Journal of Archaeology*, C. 39, 1935, s. 341. G. E. BEAN, Turkey Beyond the Meander, London: Ernest Benn Limited, 1971, s. 53. A. AKARCA ve T. AKARCA, Milâs Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi, İstanbul: 1954, s. 170. G. GUIDI, Viaggio di esplorazione in Caria, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, s. 386 iz. ZPE 44, 1981, 51, n. 2.

(16) W. R. PATON ve J. L. MYRES, Researches in Caria, *The Geographical Journal*, C. 9, Ocak - Haziran 1897, ss. 38-40. W. R. PATON ve J. L. MYRES, Karian Sites And Inscriptions, *Journal of Hellenic Studies*, C. 16, 1896, ss. 188-191. W. R. PATON, Ceramic Gulf, *The Classical Review*, C. 2, 1888, ss. 328-9.

(17) E. VARINLIOĞLU, Bithynia, Ionia, Karia'da Epigrafi Araştırmaları, *Belleten*, c. 44, n. 173, Ocak 1980, s. 67.

kıyısındaki köprü başıyla az eğimli yamaca bağlanmış olmalıdır. Kent kıyısındaki köprü başından, dere yatağında yükselen üç sıra taş kalmıştır. Blok taşlardan oluşan ilk iki sıra, hemen karşı kıyıda yükselen dik dağ yamacından kesilmiş koyu kurşuni renkte konglomera taşlarıdır. Bunun üstündeki tek sıra taşlar, gene konglomera olup sarı renklidir. Gene böyle, taban taşlarını koyu renkli taştan, üst sıraları sarı renkli taştan yapma yöntemi, kentin başka yapılarında da uygulanmıştır. Bu konuya ileride değineceğim.

Bu köprü başının suyun kaynak yanındaki köşesi ile aktığı yandaki (mansap yanı) köşesi arasındaki uzaklık bize, var idiyse, köprünün kemerinin genişliği üzerine bir fikir vermektedir. Bu uzaklık 6.90 m.dir. Bir zamanlar kemerlerin üzerinde oturduğunu varsaydığım köprünün genişliğinin de bu ölçünün altında olmadığı düşünülmelidir. Orta ayağın en altındaki selyaranla köprübaşı arasındaki gözün açıklığı 5.10 m.dir. Ucu sivri selyaranın boyu 2.56m., yüksekliği 0.61 m., genişliği 1.10 m.dir. Bu selyaran sarı konglomera taştır.

Köprünün büyüklüğü, yapımında kullanılan teknik üzerine bize ışık tutacağını düşünerek, köprüden kalan kimi taşların boyutlarını burada yazmayı gerekli görüyorum. Kent kıyısındaki köprü başının, suyun aktığı yönde tabandaki köşe taşının boyutları: yükseklik 0.83 m., genişlik 1.10 m., boy 1.60 m.. Koyu kurşun renkli taş sırası üzerinde yer alan sarı renkli taşlardan birinin boyutları: yükseklik 0.38 m., genişlik 1.00 m., boy 2.00 m.. Bir başkasının boyutları: yükseklik 0.60 m., genişlik 1.06 m., boy 1.88 m.. Bir başkasının: yükseklik 0.43 m., genişlik 1.07 m., boy 1.23 m.. Bir başkasının: yükseklik 0.52 m., genişlik 1.07 m., boy 1.90 m.. Bir başkasının: yükseklik 0.40 m., genişlik 0.60 m., boy 2.16 m..

Köprü başından köprü boyunca kent yönüne bakıldığında, geç dönemden kalma harçlı bir köprü kalıntısı görülmektedir. Büyük bir olasılıkla eski köprünün üstüne ikinci bir köprü kurulmuş ya da köprünün yol kısmı harçlı bir onarım görmüştür. Köprü başının suyun aktığı yandaki duvar yüzeyi ile bu harçlı kalıntının aynı yandaki duvar yüzeyi düz bir çizgi üzerinde yer almaktadır. Bundan da anlaşıldığına göre, olasılıkla, köprü sonradan onarım görürken, aynı temel üzerinde genişletilmeden elden geçirilmiştir. Bununla birlikte, harçlı kalıntının kaynak yanındaki duvar yüzeyi yıkılmıştır. Köprü başının dere yatağı içindeki köşesi ile harçlı kalıntının en yakın köşesi arasındaki uzaklık 27.00 m.dir. Buna sırayla birinci göz açıklığı olan 5.10 m., selyaran genişliği 1.10 m., varsayılan ikinci göz açıklığı 5.10 m. ve karşı kıyadaki köprü başının eklenmesiyle, köprü boyunun 50 m. dolaylarında olduğu anlaşılmaktadır.

Köprü başının yanında, suyun aktığı yanda sol kıyıda köprünün üst yapısından döküntüler bir yığın oluşturmuştur. Bu yığının içinde tek parça taştan bir başka selyaran daha vardır. Bunun ölçüleri öteki selyaranın ölçülerine yakındır: Yükseklik 0.65 m., Genişlik 1.16 m., Boy 2.20 m..

Dere yatağı içinde sel sularının sürüklediği köprü kalıntıları yer yer kümeler oluşturmuştur. Birinci küme, köprüden 400 m. kadar ileride sağ yakadadır. Bu kümenin en üstündeki birkaç taşın boyutları şöyledir: Y. 0.40 m., G. 1.09 m., boy 1.85 mm. Y. 0.40 m., G. 1.06 m., boy 1.30 m.. Y. 0.51 m., G. 0.74 m., boy 2.00 m.. Bu kümeden 100-150 m. ileride sol yakada bir başka küme vardır. Bu kümeden bir taşın boyutları: Y. 0.27 m., G. 1.15 m., boy 1.50 m.. Bundan az ileride koyu kurşun renkli ve sarı renkte köprü taşlarından oluşan bir başka küme daha vardır. Bu kümeden taşın boyutları: Y. 0.57 m., G. 1.04 m., boy 1.44 mm.

2. ANTİK SET DUVARI

Derenin suyunu ve sel sularını kentten uzak tutmak, bu suları ovaya akıtmak için yapılmış antik set duvarı bugün artık kullanılmamaktadır. Yeni yapılan setle, sular Türkevleri yönünde sıralanan dağın eteklerine doğru yönlendirilmiş, ileride dağın eteğinden kaynaklan suyla birleştirildikten sonra denize akıtılmıştır. Antik set duvarı köprüden 200-300 m. kadar ileride toprak altından çıkıyor ve güney batı yönünde uzanıyor. Daha ileride bir dirsek yapıp güneye yöneliyor. Köprüden sonra arada kalan 200-300 m.lik boş alan, set duvarının toprak altında kaldığı izlenimini uyandırmaktadır. Köprü gözlerinden boşalan suların, arazinin doğal eğimine uyarak surlara doğru akışını önlemek için, bu duvarların hemen köprüden sonra, köprüyle birleşecek şekilde yapılmış olması gereklidir⁽¹⁸⁾. Kentin surları da köprü yakınında neredeyse set duvarı ile birleşmişken, bu duvarın güney-batı yönünde sürmesine karşılık, surlar geniş bir yay çizerek setten uzaklaşıp doğuya yöneliyor. Böylece duvarın işlevi, sel sularını surlardan uzak tutmanın yanı sıra, alüvyonlu sularla ovayı sulamak oluyor. Çünkü set duvarı bir dirsek yapıp güneye yöneldiği zaman, kent surları çok uzaklarda kalıyor ve set duvarı da suyun ovaya dağılmasını sağladıktan sonra, birden kesiliyor.

Bu duvarın kalınlığı 2.40 m.dir. Köprüde olduğu gibi, en alt sırada koyu kurşun renkli konglomera, poligonal taşlar, bunun üzerinde de dikdörtgen prizma biçiminde sarı renkli konglomera taşlar yer alıyor. Sarı taşların büyüklükleri eşit değil, dahası düzgün değil. Belli ki, köprüde ve başka yapılarda olduğu gibi, set duvarının yapılmasında aynı özen gösterilmemiştir (Resim 2).

Antik setten bölgeyi gezen bilim adamlarınca hiç söz edilmemiş olmasının nedeni ne olabilir? Belki surların dışında ovada bulunan bu duvarları görmemiş ya da bu duvarların işlevini düşünememişlerdir.

(18) W. R. PATON ve J. L. MYRES, *Researches in Caria, The Geographical Journal*, C. 9, Ocak - Haziran 1897, s. 38. Burada "... the stream — which is dry in summer, but is provided with wide water-gates in the walls — ..." anlaşılmıyor. Çünkü, surlarla köprüden boşalan sular arasında set duvarı vardır. Surlar için bk. G. GUIDI, *Viaggio di esplorazione in Caria, Annuario delle R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, ss. 386-396.

3. KAYA MEZARLARI

Antik köprüden sonra Türkevleri yönünde sıralanan dik dağların birinin yamaçında yükselen büyük bir kayanın yüzünde 6 tane kaya mezarı vardır. İlk bakışta aşağıdan 8 kaya mezarı sayılmaktadır, ama denizden yana olan sonuncu mezar odası (6. mezar) gerçekte görünmemektedir. Onun yerine yanyana duran üç kapı, daha içeride olan mezar odasının önündeki daracık sahanlığa girişteki üç göz oyuktur. Asıl mezar odasına bu sahanlıktan giriliyor.

Bu kaya mezarları çok uzaklardan seçilmektedir. Bununla birlikte, çevrede dolaşan az sayıda bilim adamından ancak birkaçı bu mezarlardan sözetmiştir⁽¹⁹⁾. Yamaçta yükselen çıplak bir kayanın yüzünde yanyana sıralanan bu mezarlara tırmanıp içerisi ile ilgili olarak şimdiye dek bilgi veren olmamıştır⁽²⁰⁾. Bu mezarlar şimdi yağmalanmış, tahrip edilmiş durumdadır. Geride kalan birkaç parça seramikle bir mezarın duvarlarını örten sıvanın üstündeki resim ve boya (fresk) kırıntılarıdır.

Birinci Mezar Odası: Kaya mezarlarına bakarken en sağdaki oda.. Oda doğuya bakmaktadır. Tabanı dikdörtgen biçiminde, derinliği eninden azdır. Odaya dikdörtgenin sol köşesindeki kapıdan girilmektedir. Girişteki odanın duvarı kırılmıştır. İçeride karşıda dar kenarları birbirine yanaşık iki mezar çukuru vardır. Odanın sol ve sağ duvarlarına bitişik iki mezar çukuru, girişte kapı açıklığından artan boşlukta sağa doğru 5. mezar çukuru vardır. Mezar odasının tavan yüksekliği 2.75 m., genişliği 4.25 m., derinliği 3.47 m.dir. Kapının yüksekliği 1.40 m., genişliği 0.69 m.dir. Eşik genişliği 0.26 m.dir. Girişte sol yanda yerde kapı milinin oturduğu kare biçiminde bir oyuk belli olmaktadır. Mezarlar odanın kaya tabanına oyulmuştur. Mezar çukurlarının yerden yüksekliği 0.15 m.dir. Girişte sol duvara bitişik 1. mezar çukurunun boyutları: boyu 2.00 m., derinliği 0.44 m., genişliği 0.50 m.dir. Girişte karşı duvara bitişik iki mezarın soldan başlayarak birincisi (2. mezar): boy 2.00 m., derinlik 0.65 m., genişlik 0.55 m.. Onun yanındaki (3. mezar) mezarın boyutları: boy 2.00 m., derinlik 0.44 m., genişlik 0.55 m.. Girişte sağ duvara bitişik mezarın (4. mezar) boyutları: boy 2.00 m., derinlik 0.45 m., genişlik 0.60 m.. Girişte kapının yanındaki 5. mezar çukurunun boyutları: boy 2.15 m., derinlik 0.45 m., genişlik 0.30 m. (Resim3).

İkinci Mezar Odası: Bu mezar odasının içi toprakla dolmuştur. Bu yüzden ölü konan mezar çukurları belli değildir. Mezar odasının tavan yüksekliği 1.30 m., derinliği 1.85 m., genişliği 1.50 m.dir. Kapı yüksekliği 1.00 m., genişliği 0.70 m.dir. Eşik genişliği 0.40 m.dir (Resim 3).

(19) A. AKARCA ve T. AKARCA, Milas Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi, İstanbul; 1954, s. 174.

(20) Bu odaların birinden çıkan krater parçası için bk. P. ROOS, The Rock-Tombs of Caria, *The Proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978, s. 432.

Üçüncü Mezar Odası: Bu odanın tavanı tonoz biçiminde, tabanı dikdörtgendir. Odaya dikdörtgen biçiminde alçak bir kapıdan girilmektedir. Kapı yüksekliği 0.87 m., genişliği 0.61 m., eşik genişliği 0.32 m.dir. Odanın tavan yüksekliği (tavanın en yüksek olduğu yer) 1.32 m., genişliği 2.15 m., derinliği 2.38 m.dir. Mezar çukuru odanın tam ortasında 0.38 m. derinliktedir. Çukur dikdörtgen biçiminde olup dört duvardan da 0.59 m. uzaklıktadır. Kapıdan girişte karşıda sol köşede, sonradan açıldığını sandığım düzgün olmayan 0.40 - 0.28 m. çapında 4. mezar odasına açılan bir delik vardır. (Resim 4).

Dördüncü Mezar Odası: Buraya 3. mezar odasındaki delikten girilmektedir. Odanın ayrıca kapısı vardır. Kapıdan girildiğinde, oda, derinliği eninden büyük, dikdörtgen tabanlı bir mezar odası biçimindedir. Odanın tavanı kavislidir. Girişte sağ ve sol duvarlar az kavislidir. Karşı duvar da tavana doğru az kavis yapıyor. Kapı dikdörtgen biçimindedir. Kapı yüksekliği 0.84 m., genişliği 0.65 m., eşik genişliği 0.32 m.. Ortada tabanda açılmış bir mezar çukuru var. Çukur toprakla dolu olduğu için, derinliği belli değil, Çukur, girişe göre, sağ duvardan 0.71 m., sol duvardan 0.68 m., karşı duvardan 0.71 m., girişteki duvardan 0.25 m. uzaklıkta. Odanın tavan yüksekliği 1.20 m., derinliği 2.43 m., genişliği 1.96 m.dir. Kapının içeriden iki üst köşesinde kapı milinin oturduğu oyuk vardır. Soldaki oyukun derinliği 0.07 m., boyu 0.07 m., genişliği 0.08 m.. Sağdaki oyukun derinliği 0.07 m., boyu 0.065 m., genişliği 0.085 m.dir (Resim 5).

Bu mezar odasından iki parça boyasız, bir parça da siyah boyalı seramik alındı⁽²¹⁾.

Beşinci Mezar Odası: Bu mezar odasına, kaya tabanından üç metre kadar yukarıda olduğu için, girilemedi. Dışarıdan seçilebildiği ölçüde, odanın tavanı kavislidir, kapısı dikdörtgen biçimindedir. Bu kapı, öteki odaların kapılarının tersine, dıştan kapanıyormuş izlenimini veriyor. Çünkü, kapının dışardan alçak olan yanları, içeride yükseliyor (Resim 6).

Altıncı Mezar Odası: Bu kaya mezarının plâni, yukarıda belirttiğim gibi, öteki mezarlardan ayrıdır. Asıl mezar odasının önünde dar bir sahanlık vardır. Dışarıdan bu sahanlığa yanyana duran üç ayrı gözden girilmektedir. Bu gözler, uzaktan bakıldığında, üç ayrı mezar odasının kapıları gibi görünmektedir (Resim 7). Asıl mezar odasının tabanı dikdörtgen biçiminde, tavanı ve duvarları kavislidir. Tavan yüksekliği 1.40 m., derinliği 2.42 m., genişliği 2.08 m.dir. Odaya, yüksekliği 0.94 m., genişliği 0.57 m. ve

(21) Boyasız seramikler tarihleme konusunda elverişli çıkmadılar. Yalnız siyah boyalı seramiği Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu İ.Ö. 5. yüzyıl sonu 4. yüzyıl başına tarihledi. Kendisine burada teşekkür etmek isterim.

Paavo ROOS'un Keramos'taki kaya mezarlarından birinde çıkan siyah boyalı seramiğe verdiği tarih de İ.Ö. 4. yüzyıldır. Ayrıca Karia kaya mezarlarının tarihlemesi ile ilgili olarak bk. P. ROOS, The Rock-Tombs of Caunus, Göteborg: Paul Aströms Förlag, 1972, C. I, s. 13,94-95.

eşik genişliği 0.41 m. olan dikdörtgen biçiminde bir kapıdan girilmektedir. Mezar çukuru odanın ortasında, girişte sol duvardan 0.73 m., karşı duvardan 0.73 m., sağ duvardan 0.62 m., girişten 0.29 m. uzaklıktadır. Çukurun derinliği 0.50 m., boyu 1.40 m., genişliği 0.70 m.dir. Çukurun düzgün olmayışı yüzünden tabanda ve yukarıda ölçüler birkaç santim oynamaktadır.

Kapı, girişte duvarın ortasından açılmıştır. Kapının karşısındaki duvarda, çerçeve içinde bir resim vardır. Resim, duvarın yüzeyini kaplayan sıvanın üstüne yapılmıştır. Gerek resim, gerekse sıva büyük ölçüde bozulmuştur. Resimden geriye kalan, ortada kucağında bir çocuk tutan figürün sağ eli, çocuğun çenesi, başının çevresinde hâle kalıntıları, omuzu hizasında sağa doğru uzatılmış bol bir giysi içindeki kolu ve açık işaret parmağı. Çocuğun yüzü önden görülmektedir. Büyük figürün sağında, solunda duvara sıçrayıp sonra akmış izlenimini veren boya kalıntıları, bundan başka, başının çevresindeki halenin sağında, solunda boyayla yazılmış yazı kalıntıları vardır. Büyük figürün kucağında tuttuğu çocuğun kolunun az üstünde de boyayla yazılmış harf kalıntıları vardır.

Resimde ortadaki çocuk figürü İsa'dır. Bu, sağ kolunun az üstündeki yazıyla da doğrulanmaktadır⁽²²⁾. İsa, annesi Meryem'in kucağındadır. Bu da yazı kalıntısıyla doğrulanmaktadır. Bu, hristiyan ikonografisinde sık görülen Meryem ile Çocuk İsa sahnesidir⁽²³⁾. Sağda ve solda gördüğümüz, duvara sıçrayıp akmış izlenimini veren boya kalıntıları da iki başmeleğin, Mikâil ile Cebrail'in kanatlarındaki tüylerin boyalarıdır. Bu iki melekten geriye hiç yazıt kalmamıştır.

Oda, kapıdan giren ışıkla yeterince aydınlanmadığı için, içeride resim çekme olanağı bulamadım. Yalnız resimde kullanılan renkler seçilebiliyordu: vişne kırmızısı, açık ve koyu turuncu, çivit mavisi (açık ve koyu), siyaha yakın mavi.. Mezar odasının önündeki sahanlığa dışarıdan üç ayrı kapı izlenimini veren yanyana üç göz oyuktan girildiğini yukarıda söylemiştim. Bu oyuklardan soldakinin girişinde soldaki duvarda sıva üzerinde boyalı bir resim kalıntısı bulunmaktadır. Resmin konusu, resim çok bozulduğu için, belli olmuyor. En sağdaki üçüncü kapıdan girişte, sağdaki duvarın üstünde de sıva üzerinde renkli boyalı bir resim var, bozulduğu için, bunun da konusu belli olmuyor. Ortadaki kapının arkasına düşen asıl mezar odasının kapısı üzerinde de sıva üstünde renkli bir resim kalıntısı var, aynı nedenle bunun da konusu belli olmuyor. Sahanlıktaki üç resim de çerçeve içine alınmıştır. Çerçeve çizgileri fırçayla yapılmış olup birbirine koşut iki eğri çizgi olarak resmi kuşatmaktadır. Çerçevenin renkleri, dışarıdan başlayarak gittikçe koyulaşiyor. En dışta pembe, sonra koyu kiremit rengi, kurumuş kan rengi, siyah ve en içeride beyaz renk var.

(22) Bu resimdeki yazılar yazıtlar bölümünde ele alınmıştır.

(23) Bu konuda, örneğin Kariye Camii ile ilgili olarak bk. J. LAFONTAINE-DOSOGNE, *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ, The Kariye Djami*, ed. Paul A. Underwood, Princeton: Princeton University Press, 1975, C. IV, 195-241.

Soldaki duvarın üzerindeki resimde bir aziz olduğu, başının çevresindeki hâleden şöyle böyle belli oluyor. Çerçevenin sol üst köşesinde bir haç çizimi var: önceden varolan haçın üzerinden sanki birisi ikinci kez çizmiş. Çerçeve içindeki resme yakından bakıldığında, sonradan iğne ucuyla çizilmiş gibi Yunanca yazılar vardır⁽²⁴⁾.

Mezar kapısı üzerindeki resim kan rengi bir çerçeve içinde. Çerçeve de iki çizgi egemendir. Çerçeve içerisinde sağda bir aziz başını çevreleyen hâle belli oluyor. Soldaki figür, çok bozulmuş olduğu için, belli değil. Sol üst köşede, yukarıda anlattığım gibi, çiziklerle yazılmış Yunanca yazılar var⁽²⁵⁾.

4. HEROON

Kaya mezarlarından sonra Türkevleri'ne giden yolun sağında yükselen dik yamacın bir terası üzerinde, yerden 30 m. kadar yukarıda, sık çalıkların, makilerin, ağaçların arasında gizlenen bir Heroon vardır⁽²⁶⁾. Sirtını doğal kayalara vermiş olan bu Heroon, Ören ovasına ve Kerme körfezine bakmaktadır. Heroon'un kaya tabanından sonra 4.00 metre yükselen bir cephe duvarı vardır (Resim 8). Bu cephe duvarına dik gelen, doğal yamaçla cephe duvarını birleştiren iki yan duvarı daha vardır. (üçü birden: περιβολος). Cephe duvarının uzunluğu 22.00 m., ovaya bakarken sağdaki yan duvarın uzunluğu 7.50 m., soldaki yan duvarı ise 14.00 m.dir. Tabandan mezar odasının οίκος tavanı hizasına dek koyu kurşun rengi çokgen konglomera taşlarla örülmüş olan cephe duvarının üst sıralarında sarı konglomera taşlar vardır. Her üç duvarın koyu renkli taşları yamaçtaki doğal kayayla aynı niteliktedir. Büyük bir olasılıkla bu kayalar yamaçtan koparılmış, böylece bir yandan duvar yapımında gerekli taş sağlanmış, öte yandan yamaçta Heroon için gerekli yer açılmıştır⁽²⁷⁾. Cephe duvarının kalınlığını en üst sırada bulunan sarı konglomera taşların derinliği veriyor. Derinlemesine dizilmiş olan bu taşlardan ikisinin boyutları şöyle: derinlik 1.40 m., genişlik 0.85 m., yükseklik 0.45 m.. Derinlik 1.25 m., genişlik 0.90 m., yükseklik 0.43 m.. Yer yer düşey düzlemden dışarı taşan koyu renkli taşlar, duvarın 1.50 m.den az kalınlıkta olmadığını göstermektedir. Çokgen taşların boyutları olağanüstü, biçimleri düzensizdir. Buna karşılık üst sıraları oluşturan sarı renkli taşların boyutları, görüldüğü gibi, birbirine yakın ve dikdörtgen biçimindedir. Cepheyi oluşturan koyu renkli taşların bazılarının boyutları şöyle: üçgen prizma biçiminde, Y. 1.36 m., görünen taban genişliği 0.90 m., derinliği 1.10 m.. Başaşağı duran yamuk prizma biçiminde, Y. 0.90 m., taban genişliği 2.30 m., derinliği 0.90 m.. Başaşağı duran bir üçgen prizma, Y. 1.25 m., derinlik 1.00 m., taban genişliği 1.10 m..

(24) Bu yazılar için yazıtlar bölümüne bakınız.

(25) Bu yazılar için yazıtlar bölümüne bakınız.

(26) E. VARINLIOĞLU, Bithynia, Ionia, Karia'da Epigrafi Araştırmaları, *Belleter*, C. 44, No. 173, Ocak 1980, s. 66.

(27) Krş. J. KUBINSKA, Les Monuments funéraires dans les Inscriptions grecques de l'Asie Mineure, Warszawa: PWN - Editions scientifiques de Pologne, 1968, s. 26 iz.

Tepesi kesik üçgen prizma biçiminde, Y. 1.25 m., genişlik 1.80 m., derinlik 1.00 m.. Duvardan düşmüş bazı taşlar duvarın altında yamaçta durmaktadır.

Mezar odası cephe duvarının 6.00 m. kadar gerisinden başlıyor. Bu uzaklık, mezar odasının οἶκος kapısından Heroon'un cephe duvarına dek olan uzaklıktır. Aradaki boşlukta ne olduğunu görmek olanaksızdı, çünkü mezarı soymak için girenler tam mezar odasının önündeki tavanı kazmışlar ve bu kazı sonunda tavan, mezar odasının kapısının önünü kapatacak biçimde çökmüştür. Ancak bir kurtarma kazısı sonunda aradaki boşlukta ne olduğu anlaşılacaktır.

Mezar odası, tabanı dikdörtgen biçiminde, derinliği genişliğinden büyük, tonozlu bir yapıdır (Resim 9). Odanın ölçülebilen tavan yüksekliği 2.35 m.dir. Yer toprak ve taşla kaplı olduğu için, tavanın daha yüksek olduğu düşünülebilir. Odanın derinliği 3.50 m., genişliği 3.25 m.dir. Odaya giriş, Heroon'un cephe yönünde tek kapıyla sağlanmıştır. Kapının boyutları: Y. 1.00 m. (taban toprakla örtülü olduğu için, kapının gerçek yüksekliği belli olmuyor), G. 0.75 m., eşik genişliği 0.55 m..

Odada lâhitler olduğu belli, yalnız, odanın tabanı toprakla örtülü olduğu için, bunların sayısı kesin olarak belli değil. Uzun yanı, kapıdan girişte sol duvara yanaşık bir lâhit, uzun yanı karşı duvara yanaşık, dar yanı sol duvara yanaşık bir başka lâhit, bir de uzun yanı sağ duvara yanaşık üçüncü bir lâhitin bir yanı belli oluyor. Lâhitler sarı konglomera taştandır. Lâhitlerle duvar arasında az bir boşluk kalıyor. Kapının boyutları ile lâhitlerin boyutları karşılaştırıldığında, bu lâhitlerin odaya önceden getirilmiş olduğu anlaşılıyor: odanın hiç olmazsa cephe duvarı sonradan örülmüştür. Sol duvara uzunlamasına yanaşık lâhitin boyutları: boyu 2.40 m., yükseklik 0.56 m., içi-nin genişliği 0.98 m.. Lâhitlerin kapakları kırılıp parçalanmış, ters dönmüş durumda.

Sol duvara yanaşık birinci lâhitin 0.84 m. üstünde, sol duvarda, tonoz bükeyinin başlamasından hemen sonra, dikdörtgen biçiminde bir pencere girintisini andıran düzgün bir oyuk (niş) vardır. Aynı duvarda bu hizada ikinci bir niş de ikinci lâhit için var. Bunun karşısındaki duvarda (girişte sağ duvarda) üçüncü bir niş var. Bunlardan lâhit sayısının üç olduğu sunucunu çıkarabiliriz. Birinci nişin boyutları: Y. 0.57 m., G. 0.40 m., derinlik 0.20 m.. İkinci nişin boyutları: Y. 0.55 m., G. 0.47 m., D. 0.23 m.. Üçüncü nişin boyutları: Y. 0.40 m., G. 0.55 m., D. 0.20 m..

Mezar odasının dört duvarı ve tonoz sarı konglomera taştan örülmüştür. Bu taşların örgü biçimi ve boyutları levhada gösterilmiştir (Çizim 1). Kapının bulunduğu duvarın üzerinde, dışarıda, bir duvar kalıntısı belli oluyor. Bu durumda, Heroon'un iki katlı olduğunu düşünebiliriz; ya da mezar odasının bulunduğu alt katın üstünde ne amaçla kullanıldığını bilmediğim ikinci bir duvar vardır. Yukarıda da belirttiğim gibi, Heroon'un cephe ve yan duvarları, mezar odasının tavanından yüksektir, mezar odası ile cephe duvarı arasında üstü kapalı (tavanlı) bir boşluk vardır.

Heroon, antik kentin yanından akan çayın karşı kıyısındaki dağların yamaçında, Türkevleri-Pinar-Ören kavşağından sonra Türkevleri yönünde 3 km. kadar ileridedir.

Heroon'u, set duvarı ve köprüyle birlikte ele aldığımızda, yapılaşlarında uygulanan yöntem, kullanılan gereçler (koyu ve açık renkli konglomera taşlar) bakımından, ortak yönleri olduğunu görmekteyiz. Bunlardan, konunun uzmanı kişilerce tarihleme önemli ipuçları olarak yararlanılabileceğini sanıyorum⁽²⁸⁾.

5. KENTTEKİ KAYA MEZARLARI

Bu mezarların birini saymazsak, hepsi sur dışındadır. Ören ovasını kuzeyden doğuya çevreleyen yüksek dağların eteklerinde sıralanan bu mezar odalarından 8 tanesinin içine girip ölçüler aldım. Aynı yol üzerinde sıralanan öteki kaya mezarlarının betimlemesini gelecek araştırma döneminde tamamlayabileceğimi sanıyorum.

Birinci Oda: Bu kaya mezarı sayın Mehmet Süvari'nin evinin arkasında, sur içindedir. Duvarlarda sıva ve boya kalıntıları vardır. Boya, kurumuş kan rengindedir. Tavan kavislidir. Girişte yerde bir mezar olduğunu gösteren bir çukur yoktur. Tam karşıda dipte tavanı kavisli büyük bir nişin altında bir seki (set) vardır. Girişte tavan yüksekliği 1.70 m. (yerde kereste yığılı olduğu için, yükseklik ölçüsü sağlıklı değildir), taban genişliği 3.50 m.. Sekinin tabandan yüksekliği 0.40 m., giriş bakan yüzeyinin genişliği 1.94 m., derinliği 0.65 m.dir. Seki ile tavan arasında kalan yükseklik 0.87 m.. Sekinin üstünde kalan tavan ve yanlardaki duvarlar sıvalı ve boyalı. Yalnız isten kararmış. Burası bir mezar odası olduğu ölçüde, bir tapınma yeri izlenimini de veriyor. Mezar odası tam güneye bakıyor.

İkinci Oda: Şimdi arı kovanlarının bulunduğu bir mağara görünümünde. Sağ ve sol duvarlar az kavisli, tavan kayanın içine kubbe biçiminde oyulmuş. Sağ, sol ve karşı duvarlarda ikon koyacak biçimde küçük oyuklar (niş) var. Birinci odada olduğu gibi, burada da kapı ya da eşik görülüyor. Mağara ağzında tavan yüksekliği 1.12 m., tabanda genişlik 1.18 m.. İçeride tavan yüksekliği 1.55 m., tabanda genişlik 2.20 m.. Girişte sağ duvardaki niş yerden 0.57 m. yukarıda. Boyutları: Y. 0.50 m., G. 0.38 m., derinlik 0.27 m.. Karşı duvarda nişin yerden yüksekliği 0.68 m., boyutları: Y. 0.47 m., G. 0.41 m., D. 0.27 m.. Soldaki niş yerden 0.64 m. yukarıda; boyutları: Y. 0.47 m., G. 0.38 m., D. 0.27 m.. Tavanda, duvarlarda sıva kalıntıları var ama bunlar isten kararmış. Kovanların altında mezar çukurları var mı, belli değil. Birinci mağarada olduğu gibi, seki yok. Bu mezar da güneye bakıyor.

Üçüncü Oda: Dağın eteğinden giden patikadan yuksekte küçük bir mağara. Sıva kalıntısı yok. Mağara oyuğu da tam değil: belki oyulmaya başlamış ya da doğal bir oyuk.

(28) Krş. G. GUIDI Viaggio di esplorazione in Caria, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, s. 386. A. AKARCA - T. AKARCA, *Milas Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi*, İstanbul: 1954, s. 172. G. E. BEAN, *Turkey Beyond the Meander*, London: Ernest Benn Limited, 1971, s. 54-55.

Dördüncü Oda: Bu odanın, girişte şimdi yıkılmış olan sağ duvarı güneye bakıyor. Bu durumda oda, dağın eteğindeki patikaya dik gelmiyor, ona koşut. Odaya giriş sol köşeden. Girişten sonraki sol yandaki uzun duvarda ve karşıda dar yanda seki var. Sekilerin yerden yüksekliği 0.63 m., genişliği 0.68 m., uzunlukları ise mağaranın derinlik ve genişliklerine eşittir. Mağaranın tavan yüksekliği 2.00 m., genişliği 1.50 m., derinliği 2.25 mm. Duvarlarda sıva kalıntıları vardır.

Beşinci Oda: Mağaranın girişinde hemen mezar çukuru başlıyor, karşı duvara varmadan sona eriyor. Tavan ve duvarlar az kavisli. Sağdaki duvarda bir niş var. Mağaranın tavan yüksekliği 0.90 m., genişliği 2.85 m., derinliği 2.37 m.. Dikdörtgen biçimindeki nişin Y. 0.48 m., G. 1.10 m., D. 0.52 m., yerden yüksekliği 0.16 m.. Ortadaki mezar çukurunun karşı duvardan uzaklığı 0.80 m., sol duvardan uzaklığı 1.23 m., sağ duvardan uzaklığı 1.03 m.. Mağarada sıva kalıntısı az. Mağara güneye bakıyor.

Altıncı Oda: Odaya küçük bir delikten giriliyor. Deliğin boyutları: Y. 0.84 m., G. 0.63 m.. Duvarlar ve tavan az kavisli. Tabanda karşı duvara doğru mezar çukurları var, bunlardan yalnız biri belli olmaktadır, ötekiler toprakla örtülü. Mağaraya girişte sağ duvarda ve karşı duvarda uzun, büyük nişler vardır.

Girişte mağaranın tavan yüksekliği 1.73 m., G. 1.90 m., derinlik 2.40 m.dir.. Girişte sol duvardan yana olan mezar çukurunun boyu 2.00 m., genişliği 0.37 m.. Derinlik, toprak örttüğü için, ölçülemedi. Sağ duvardaki nişin Y. 0.77 m., G. 0.65 m., D. 2.00 m.. Mağaranın ayrı bir bölümü gibi olan bu nişin eşik genişliği 0.40 m.. Karşı duvardaki nişin Y. 0.75 m., G. 0.57 m., D. 1.85 m., eşik genişliği 0.31 M.. Bu mağaradan boyasız seramik kalıntıları alındı⁽²⁹⁾. Mezarda kullanıldığını sandığım büyük boyutlu seramik kalıntıları mağarada kaldı.

Yedinci Oda: Bu oda 6 numaralı odadan 1-2 metre daha yüksektedir. Mağaranın düzgün kapı girişi belli olmaktadır, yalnız kapının sağ yanı duvarla birlikte kırılmıştır. Girişte sağ ve sol duvarlar önce dik çıkmakta, sonra kavis yapmaktadır. Tavan da kavislidir. Sıva kalıntısı belli belirsizdir. Karşı duvarda — sağ ve sol duvarlar arasında — bir oyuk vardır. Mağara güneye bakmaktadır.

Mağaranın tavan yüksekliği 1.40 m., G. 1.95 m., D. 2.45 m., eşik genişliği 0.40 m.dir. Karşıdaki oyuğun yerden yüksekliği 0.40 m., yüksekliği 0.11 m., genişliği 1.82 m., derinliği 0.10 m.dir.

Sekizinci Oda: Buna oda yerine niş demek daha doğru olur. Dağın eteğini izleyen keçi yolunun üzerinde kayaya oyulmuş küçük dikdörtgen.. Nişin Y. 0.70 m., G. 0.68 m., D. 0.67 m.. Bu nişin ikon koymak için kullanılan kutsal bir yer olduğunu sanıyorum.

(29) Prof. Dr. Cevdet Bayburtluoğlu bu seramik parçalarını geç Roma, erken Bizans çağına tarihlemiştir.

Türkevleri yolundaki 6 kaya mezarı ile kentin surları içinde başlayıp kuzey-doğu yönünde ilerleyen kaya mezarlarını karşılaştırdığımızda, göze çarpan ilk ayırım, 6 kaya mezarının daha çok mimarî kaygıyla yapılmış olmasıdır. Birinci mezarın kapısının bulunduğu cephe duvarı yıkıldığı için, bu konuda pek bir şey söyleyemiyorum. Ancak ikinci mezar odasına, kaya yüzeyi düzeltildikten sonra kapı açılmıştır. Öyle ki, kapının üstündeki doğal kaya çıkıntı yapmakta, belki de yukarıdan akan suların odaya sızmasını önlemektedir. Üçüncü odanın kapısı da doğal kayanın yüzeyi düzeltildikten sonra, çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçeve ile kaya yüzeyi arasında kapının üstünde az bir çıkıntı farkı bulunmaktadır. Dördüncü kapının üstünde, mimarî öge sayabileceğimiz bir saçak vardır. Beşinci odanın kapısının üstünde, ikinci kapıda olduğu gibi, doğal kaya çıkıntı yapmıştır, kapıya kayanın içine gömülmüş izlenimini vermektedir. Altıncı odanın dıştaki üç kapısının çevresinde kayalar düzeltilmemiştir. Ancak, yukarıda da belirttiğim gibi, bu odanın plânı ötekilerden daha karmaşıktır.

Kentin yakınındaki mağaralardan gezebildiğim 8 odadan altısı, dıştan bakıldığında, kayanın içine oyulmuş doğal mağara görünümündedir. Yalnız 7. oda ötekilerden ayrı bir görünümündedir. Sekizinci oda ise, daha çok düzgün biçimde oyulmuş niştir.

Türkevleri yolundaki 6 mezar, bir dağ yamacında yükselen çıplak, dik bir kayanın yüzüne oyulmuştur. Kentin yakınındaki odalar ise, bir keçi yolu üstünde, neredeyse yol düzeyinde yapılmıştır.

6. YAZITLAR

Bu araştırma döneminde Keramos'ta gördüğüm yazıtların büyük çoğunluğu yayımlanmamıştır. Daha önce yayımlanmış olanların büyük kesimi yitmiş, kimi yazıtların yeri değiştirilmiştir. Sayın Hüsamet'in evinin kuzey-doğu köşesinde kullanılmış olan yazıtın bütünü daha önce yayımlanmıştır⁽³⁰⁾. Sayın Mehmet Akarcanın evindeki dikmenin altında duran, yazıları silinmeye yüz tutmuş silindir biçimindeki meclis kararı da daha önce yayımlanmıştır⁽³¹⁾.

Keramos kentinin kalıntılarının Ören iskelesinin yapımında kullanılmasına karşın, bu antik kentte önemli yeni yazıtlar bulma olasılığı vardır. Sarapis tapınağının kurulmasına para yardımıyla bulunanların listesi bu kıyı kentinin, büyük bir olasılıkla Rodos'la olan tecim ilişkisinin bir kanıtıdır⁽³²⁾. Kurşunlu yapının altında Sayın Hüsamet'in Gökmen'in bahçesinde çıkan isim listesi ileride Keramos'luların prosopographia'sının oluşmasında yararlı olacaktır⁽³³⁾. Kırkmevkii'nden getirilmiş bir meclis

(30) E. L. HICKS, Ceramus And Its Inscriptions, *Journal of Hellenic Studies*, C. 11, 1890, s. 126, No. 9.

(31) A MAIURI, Viaggio di esplorazione in Caria, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, s. 473, No. 19, (= SEG IV, 180.

(32) E. VARINLIOĞLU, Two Inscriptions from Ceramus, *ZPE* 44, 1981, 53, dn. 9.

(33) Bu yapı için bk. G. GUIDI, Viaggio di esplorazione in Caria, *Annuario della R. Scuola Archeologica di Atene*, C. 4-5, 1924, s. 395, A. AKARCA ve T. AKARCA, *Milas Coğrafyası, Tarihi, Arkeolojisi*, İstanbul: 1954, s. 55 iz.

Bu yazıtı daha önce görmüş olan L. ROBERT için bk. *Monnaies grecques*, Paris: Librairie Droz, 1967, s. 57, dn. 3.

kararı, daha önce yayımlanmış bir benzerinin de yardımıyla kentin toplum yaşamına, bayramlarına ışık tutacak niteliktedir⁽³⁴⁾. Bir başka yazıt parçası da, İ.S. 69 yılında Olimpiyatlarda hem uzun hem kısa mesafe koşusunda aynı günde şampiyon olmuş Keramos'lu atletle ilgilidir⁽³⁵⁾.

Bu araştırma döneminde karşılaştığım en eski yazıt Bodrum müzesindedir. Tarihsel Bodrum kalesinden sökülen bir duvarın taşları arasından çıkan iki parça yazıt, arkaik dönemdedir. İlk bakışta bunun bir envanter olduğu anlaşılıyor.

Bodrum'dan Gökova iskelesine dek uzanan Kerme Körfezi'nin kuzey kıyıları Karia'nın en çetin topraklarıdır. Kıyıda gidildiğinde, çoğu yerde yalıyarların eteğine ayak basmak bile güçtür. Bu kıyılarda Halikarnassos'tan sonra İdyma'ya dek (Gökova iskelesinin az kuzeyinde) Keramos büyüklüğünde bir başka antik yerleşmeyle karşılaşmamıştır. Strabon'un sözünü ettiği Bargasa kenti şimdiye dek bu kıyılarda bulunamamıştır⁽³⁶⁾. Önümüzdeki yıllarda Ören-Yerkesik-Muğla-Eskihisar arasında kalan, şimdiye dek çok az araştırmacının ayak bastığı çok engebeli bu dağ yamaçlarında araştırmalarımı sürdürmeyi düşünüyorum.

6.1.1. Meryem'in başının iki yanındaki yazıtlar (bk. s. 8):

[- - -]	Ϛ
Μή(τη)ρ	Θ(εο)Ϛ
ΗΙ, ΠΙ' Η	ΗϚϚ Α

6.1.2. Çocuk İsa'nın kolunun üstündeki yazı (bk. s. 8):

(Sağ kol)	(Sol kol, görünmüyor)
'Ι(ησοϚ)Ϛ	[Χ(ριστό)Ϛ]

6.1.3. Girişte sol duvardaki resim üzerindeki yazıtlar (bk. s. 9):

Haçın üstünde : Κ(ύρι)ε
 Haçın sağında : Κ(ύρι)ε βοήθη τῶν δοϚ-
 [λον]Ϛ // Κο/ωτήρου
 ω() Ϛ ω / > < ΗΥΙΧΙΝΝ
 Ηάλenin sağında: Κ(ύρι)ε βο[ήθη] ...

(34) Krş. yukarıda dn. 31'le.

(35) Pausanias, VI, 13, 2.

(36) Strabo, XIV, 2, 15. W. R. PATON, Ceramus And Its Inscriptions, *Journal of Hellenic Studies*, C. 11, 1890, s. 111., W. R. PATON, Ceramic Gulf, *The Classical Review*, C. 2, 1888, s. 329., W. R. PATON ve J. L. MYRES, Karian Sites And Inscriptions, *Journal of Hellenic Studies*, C. 16, 1896, s. 197.

6.1.4. Mezar odasının kapısının üstündeki resimde okunan yazılar (bk. s. 9):

Κ(ύρι)ε β[οή]θη [τὸν] δο[ῦλον] - - -

6.2. Burada 1977 ve 1978 yazında bir kilisenin yıkıntıları arasında bulduğum üç "impost block" üzerindeki yazıtları, Keramos kentinin Bizans dönemiyle ilgili belgeler olarak sunmak isterim. Bu üç yazıt da Sayın İsmail Doğan'ın Öreniçi mevkiindeki evinin bahçesinden çıkmıştır. Yazıttaki piskoposun adıyla Keramos'ta ilk kez karşılaşıyoruz⁽³⁷⁾.

6.2.1. Taş aşağı doğru daralıyor. Bu eğim üzerinde, taşın dar yüzü dört silmeye bölünmüş. En üstteki geniş silmede kabartma çember içinde bir haç kabartması var. Bu çembere bağlı olarak sağda ve solda da yaprak kabartması var. Aynı biçimler taşın arka yüzünde de var. Taşın altında yuvarlak bir geçme deliği var. Yazılar, haçtan sonra gelen silmeler üzerinde. Harflerin boyları düzenli değil (Resim 10). Taşın boyutları: Y. 0.50 m., yukarıda G. 0.40 m., D. 0.57 m.. Harf yüksekliği: 0.020-0.025 m..

✦ Κ(ύρι)ε βώιθι τῶ σῶ δού-
λο θεωπρεπίω άμ-
(α)ρτωλῶ έπισκῶπο.

krş. T. Reinach, REG 19, 1906, 298, No. 221.

6.2.2. Bu taşın da özellikleri 1. taş gibi.. Yalnız sağ üst köşesi az kırık, yaprak kopmuş. Taşın boyutları: Y. 0.27 m., yukarıda G. 0.39 m., D. 0.53 m.. Harf yüksekliği 0.020-0.025 m. (Resim 11).

✦ Κ(ύρι)ε βώιθι τῶ σῶ δού-
θε(ω)πρεπίω άμαρ- λω
τωλῶ έπισκῶπω.

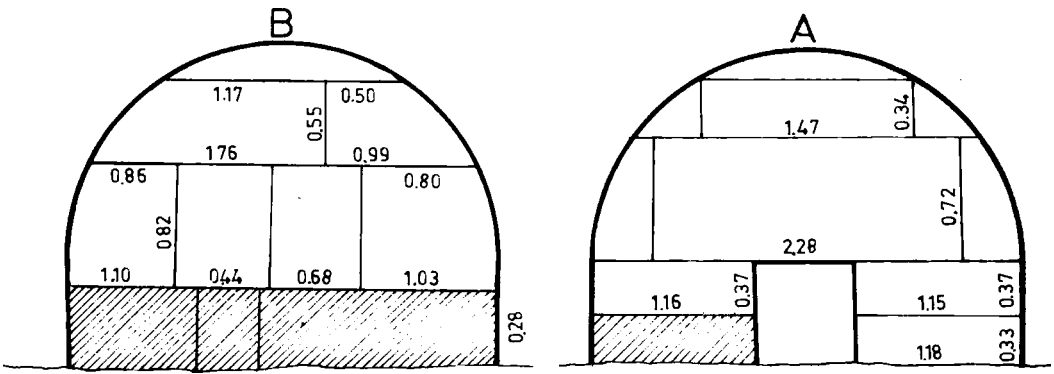
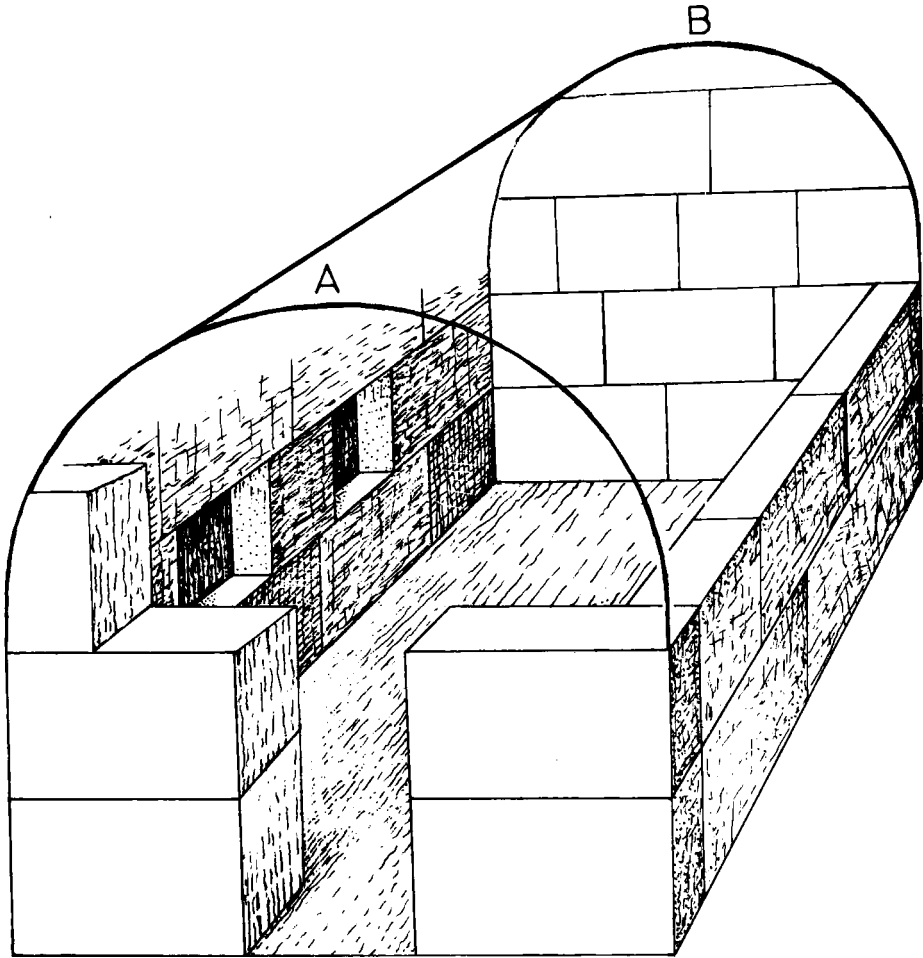
Birinci silmede satır sonunda iki harf ikinci bir sıra oluşturmuş.

6.2.3. Bu taş ötekilerden biraz değişik. Geniş silmede haç kabartması yok (Resim 12). Taşın boyutları: Y. 0.28 m., yukarıda G. 0.40 m., D. 0.56 m..

✦ Μνίσθιτι Κ(ύρι)ε τῶ
ούλω θεωπρε- σῶ δ-
πίω άμη(ρ)-
τωλῶ έπισκ-
ῶπω.

Bütün silmelerde satır sonlarında birkaç harf ikinci bir sıra oluşturmuş.

(37) V. SCHULTZE, Altchristliche Städte und Landschaften, Kleinasien II, Gütersloh: Druck und Verlag von C. Bertelsmann, 1926, s. 167. MICHELIS LE QUIEN, Oriens Christianus, Graz: Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, 1958, s. 917.

Çizim: Keramos-Heroon, Mezar odası.
(Çizimi yapan: Dr. Selçuk Mülayim).

Levha XXVIII

Resim 1: Antik köprünün 1978 yılındaki görünümü. Ön planda selyaran, arkada köprübaşı kalıntıları.

Resim 2: Set duvarlarından bir kesit.

Resim 3 : 1 ve 2 numaralı kaya mezarları.

Resim 4 : 2 ve 3 numaralı kaya mezarları.

Levha XXX

Resim 5 : 4 numaralı kaya mezan.

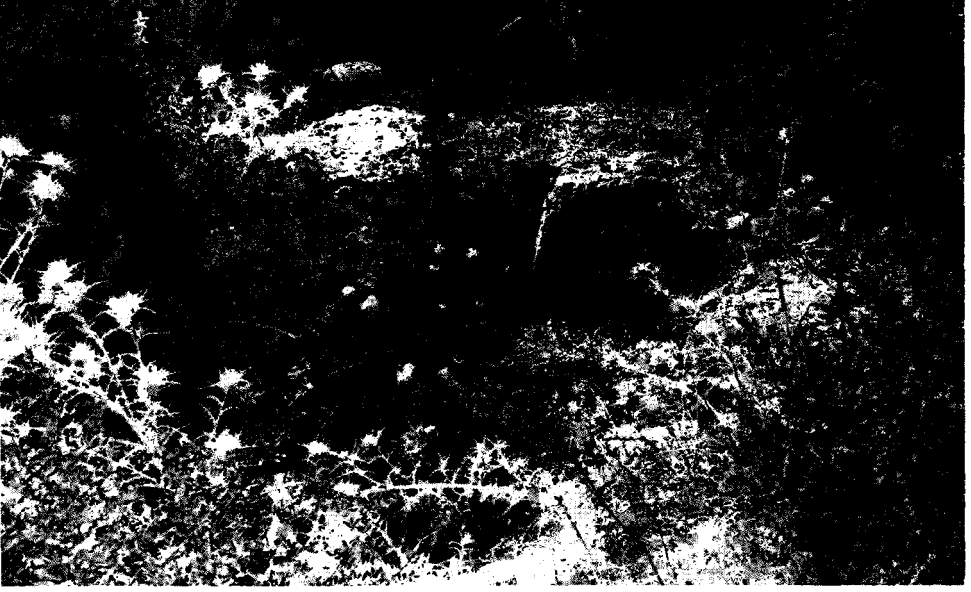
Resim 6 : 5 numaralı kaya mezan.

Resim 7: 6 numaralı kaya mezarının girişindeki 3 göz oyuk.

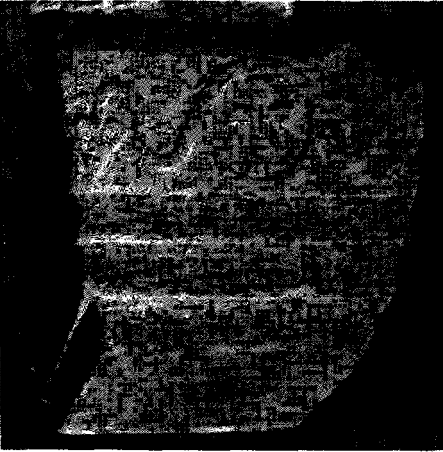
Resim 8: Heroon çevre duvarının ön yüzü.

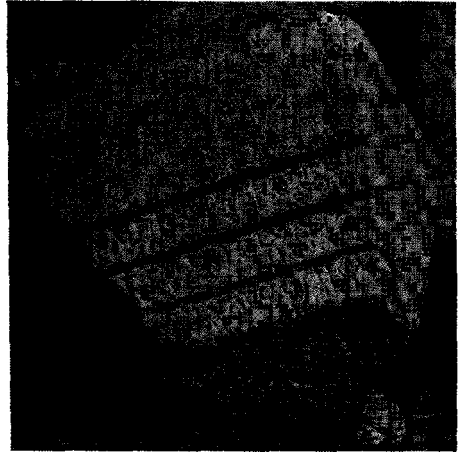
Resim 9: Mezar odasının tonoz görüntüsü.

Resim 10:
İmpost block üzerindeki
6.2.1 numaralı yazıt.

Resim 11: İmpost block üzerindeki 6.2.2.
numaralı yazıt.

Resim 12: İmpost block üzerindeki 6.2.3.
numaralı yazıt.

ERBABA: THE 1977 AND 1978 SEASONS IN PERSPECTIVE

Jacques BORDAZ - Louise Alpers BORDAZ

The long range objective of the Beyşehir-Suğla Basin Project, initiated in 1964, has been to document and explain through archaeological and palaeoecological investigations on the fundamental changes which accompanied the beginnings of sedentism, agriculture and herding in this largely unknown region of South-Central Turkey.

We would like to express our appreciation to the Turkish Department of Antiquities which not only authorized but greatly facilitated the fieldwork. Grants awarded by the National Geographic Society in 1977 and 1978 to the joint University of Pennsylvania / Columbia University Beyşehir-Suğla Basin Project supported the continued exploration of the Neolithic settlement of Erbaba in South Central Turkey. The 1977 session consisted of an excavation season conducted between July 8 and August 14. The permanent staff consisted of co-principal investigators Jacques Bordaz and Louise Alpers-Bordaz, as well as graduate students Stuart Fiedel and Willene Hull of the University of Pennsylvania and Theresa Hersh of Columbia University. Palaeobotanist Yvonne Koster of the University of Groningen (The Netherlands), archaeologists Ülge Göker of İstanbul University / the British Institute of Archaeology in Ankara and Ayyüz Sabuncu of İstanbul Technical University, and graduate student Patrick Vaughan of the University of Pennsylvania also participated in the Project for extended periods of time. Emin Başaranbilek of the İstanbul Archaeological Museum served as the government representative. The 1978 season

was devoted to the analysis of the archaeological material excavated during the 1977 campaign. This research was carried out between July 5 and August 24 by a team composed of J. and L. Bordaz, S. Fiedel, and T. Hersh in the Archaeological Museum of Konya. The fundamental premise underlying the research has been that only an extensive, interdisciplinary program focused on one circumscribed environmental zone could yield the data requisite for such a study. The natural geographic unit the Beyşehir and Suğla Lakes Basin was originally selected for examination within the broader context then accelerating research into the Neolithic of Southwest Asia and on the immediate evidence yielded in an exploratory archaeological and geological survey in the Basin by Ralph S. Solecki and William Farrand (Solecki 1965).

The first stage of the Project was realized with the excavation by J. Bordaz in 1964 and 1965 of Suberde, an aceramic Neolithic site dating to the first part of the seventh millennium B.C. (radiocarbon dates, Libby half-life, uncalibrated). The National Science Foundation supported the two excavation seasons at Suberde, located 11 kilometers southeast of the town of Seydişehir near Suğla Lake, and a summer study session of the material in 1966; all three were conducted under the auspices of New York University and staffed in the field by graduate students from that institution (Bordaz, 1965, 1966, 1969, 1973). An especially notable result of the Suberde excavations was documented by the collaborating palaeozoologists Dexter Perkins, Jr. and the late Patricia Daly Perkins. It has been established on the basis of their faunal analysis that, despite the permanent nature of this small village of mud-brick structures, the inhabitants continued to pursue a traditional subsistence pattern based on the hunting of wild sheep, goat, cattle and pig (Daly, Perkins and Drew, 1973); Drew, Perkins and Daly, 1971; Perkins, 1973; Perkins and Daly, 1968). This interpretation was suggested as well by the predominance of projectile points in the chipped stone collection. The economic reconstruction is currently being investigated with reference to the plant consumption of the Suberde population by palaeobotanist Willem van Zeist of the University of Groningen.

The second phase of the Beyşehir-Suğla Project commenced in 1969 with the excavation of Erbaba, a small settlement situated 10 kilometers north-northwest of the town of Beyşehir, 1 ½ kilometers to the east of Lake Beyşehir, and 50 kilometers to the north-northwest of Suberde. This site had been selected during the course of a survey conducted by the Project in 1965 and 1966 in accordance with the decision to investigate - subsequent to Suberde - a somewhat later, ceramic Neolithic village in the region. Only 5,000 square meters in area and lacking any post-Neolithic occupation, Erbaba seemed to offer an excellent opportunity for the extensive sampling necessary to obtain the data requisite for a comparative study of Neolithic sites in the Beyşehir-Suğla Basin, Turkey, and Southwest Asia.

Prior to the National Geographic Society grant in 1977, three seasons of excavation had been conducted at Erbaba (Bordaz, 1970, 1971, 1973; Bordaz and Alpers-Bordaz 1976, 1977a, 1977b, 1978a, 1978b). The 1969 and 1971 field cam-

paigns and the 1970, 1972 analyses of the material carried out in the Konya Archaeological Museum were supported by the Canada Council; the 1974 excavation and the 1973, 1975, 1976 processing sessions in Konya were funded by the National Science Foundation.

These first three field seasons proceeded according to a sampling scheme based on combined stratigraphic-control soundings and horizontal exposures (see plan). As at Suberde, all deposits were dry-sieved and extensive samples collected for subsequent flotation. The internal stratification of this maximum 4 meter deep deposit was thus determined and the chronological assignment of Erbaba to the first half of the sixth millennium B.C. established (radiocarbon dates, Libby half-life, uncalibrated). A concentrated effort focusing on an area of 800 square meters in the southern quadrants of the site revealed, in the uppermost of the three major levels (Layer I), the ground plans of a stone architecture unique in the Central Anatolian Neolithic. Given the absence of doorways in what appear to be exterior walls, the 36 contiguous units comprising approximately 11 different complexes seem to have been entered from the roof (see plan).

In the course of these initial excavations, significant data relating to the subsistence base of the Erbaba inhabitants were collected (Perkins 1973). Analyses by Perkins and Daly Perkins of the 15,000 identifiable faunal specimens retrieved by 1974 indicated that cattle, sheep and goat were domesticated and bred throughout the history of the settlement, although an increasing reliance on cattle for meat gradually occurred (personal communication, 1976). This was determined by the observation that cattle represented only 5% of the faunal sample in the lowermost level (Layer III) and 27% in the uppermost level (Layer I); conversely, sheep/goat declined from 95% of the sample in Level III to 73% in Level I where they apparently also survived to an older age, thus suggesting an increase in their use for secondary products (i.e. wool, milk). A preliminary examination of the Erbaba botanical remains by van Zeist confirmed as well the existence of a domesticated floral complex (personal communications 1973, 1975, 1976). Consisting primarily of emmer and einkorn wheat, a naked barley, pea and lentil, the vegetal remains studied also included specimens of a free threshing wheat (either *Triticum durum* or *Triticum aestivum*) and a hulled barley. Although the diet of the Erbaba population was supplemented by fishing, the hunting of deer, boar, bird and the collecting of field weeds such as bitter vetch, these wild foods were represented only rarely in the sample.

This highly distinctive contrast between the subsistence patterns of Suberde and Erbaba was noted immediately in the artifactual assemblages as well. For example, of the approximately 1250 obsidian and flint chipped stone implements with specialized retouch analyzed as of 1976, only 3% were projectile points as opposed to 20% of these hunting weapons present in the Suberde collection. At Erbaba, the numerically most important classes represented in this sample were

notched and denticulated tools, backed and truncated bladelets, and sickle blades. Cores, core fragments, preparation waste and blades, bladelets and flakes with only use-retouch or very limited deliberate retouch comprised the remainder of the evidence. Other observed differences between Suberde and Erbaba (such as the relative reduction in production by-products at Erbaba, implying that raw material was obtained in the form of already roughed-out blanks) further underscored significant divergences between the technology as well as the economy of these two Neolithic sites in the Basin.

Ceramics, almost totally absent from Suberde, contributed extensively to the initial interpretation of Erbaba with reference both to internal and external chronological relationships. By the end of the 1976 study season, 55% of the 32,000 sherds recovered to date had been categorized on the basis of attribute combinations relating to shape and manufacture. A stratigraphic distributional study of these sherds within the site was completed at that time, resulting in the isolation or refinement of certain features as valid time indicators. In technological terms, a thin, gritty fabric was confirmed as characterizing the lowermost Layer III, with intermediate Layer II and latest Layer I identified by an industry comprised of 1/3rd gritty ware and 2/3rds shell-tempered pottery. Most of the nine simple vessel shapes recovered (e.g. hole-mouth jars, bowls with straight sides, jars with slightly everted necks) appeared in the distributional study throughout the occupation of the site. However, the twenty kinds of appendages formed contrasting stratigraphic clusters, designating both the shape and orientation of appendages as significant chronological indicators. Both technological and morphological ceramic traits proved extremely useful, as well, in relating Erbaba to the important Neolithic sites of Çatal Hüyük (Mellaart 1967), 75 kilometers to the east of the Basin in the Konya plain and Hacilar (Mellaart 1970), 150 kilometers to the west in the Burdur region. During these first years of exploration and analyses at Erbaba, the correlation of Erbaba Layer III with Early Neolithic Çatal Hüyük levels VIII-O and Erbaba Layers II and I with Late Neolithic Hacilar levels IX-VI was established by extensive ceramic parallels. Furthermore, the absolute time span of the settlement from approximately 5800 to 5400 B.C. was confirmed on the basis of dates available from all three of these sites (radiocarbon dates, Libby half-life, uncalibrated). This cross-dating not only served to place Erbaba within a broader perspective but also clarified, for the first time, the cultural and chronological relationships of Çatal Hüyük and Hacilar.

Thus, by 1976, the fieldwork and analyses had established Erbaba as an early agricultural village yielding extensive subsistence data and a distinctive material culture highly relevant in comparative studies of the developing Neolithic in Turkey and Southwest Asia. Grant number 1780 awarded by the National Geographic Society to the Beyşehir-Suçla Basin Project in 1977 allowed the excavators to confront an important sampling discrepancy which existed at that time.

As of the completed 1974 field session, the total volume excavated at Erbabā since 1969 represented some 420 cubic meters or 6% of the estimated deposit. About 22% of the site's surface, approximately 1100 square meters, had been exposed to the depth where the Layer I architecture could be recognized and recorded, that is 30 to 40 centimeters below the topsoil. However, Layers II and III, revealed as yet only in the stratigraphic-control soundings, were represented by a disproportionately small 1 to 3% of their estimated volume. In order to rectify this sampling imbalance, the excavation activities of 1977 concentrated on Areas G and C, located respectively in the southwestern and southeastern quadrants of the site (see plan). These sections were selected for further investigation in this context since deep soundings there had produced outstandingly prolific and well-preserved architectural, artifactual, floral and faunal remains.

Area G had been initially exposed during the 1971 season and given an architectural definition by the ground plans of six units encountered in Layer I (G1-6). At that time, units G1 and G3 were cleaned to the latest preserved occupation floor, approximately 60 centimeters below the mound surface. In addition, 1 meter square stratigraphic-control soundings had been excavated some 4 meters down to sterile soil within G1 and G2; they subsequently served to guide the lower level investigations here in 1977.

Of the 25.8 cubic meters excavated in G2 during the 1977 season, 56% consisted of fallen architectural debris. The walls proper of this 4.45 by 5.45 meter unit were preserved to a height of 85 centimeters, but calculations based on the associated rubble have suggested that they originally reached approximately 1.80 meters. As all other walls at Erbabā, these were constructed of irregular limestone blocks laid in a mud mortar. The eastern and western walls of G2 were not bonded to the northern and southern walls, implying that the latter were built first and the delineated area then sub-divided into several enclosed sections of which G2 is one example. This unit, stratigraphically part of Layer I, was erected over and slightly into a 20 centimeter thick deposit of a clay-like fill which served as a living surface and sealed off, as well, an earlier 20 centimeter deep stratum comprised of numerous mud floors (G11). The living floor of G2 did not manifest any structural features or evidence of re-surfacing, suggesting that the unit's utilization was relatively short. The high density of sherds (370 per cubic meter) and animal bone fragments (1360 per cubic meter) encountered in the earth matrix of the rubble indicates that G2 ultimately served as a refuse pit during its disintegration.

Representative of the intermediate Layer II, the superimposed mud floors isolated in G11 under G2 were followed westward during the 1977 field session into the area initially defined by G1. This unit had been cleared in 1971 down to the level of these floors (G8) at a depth of 1.50 meters below topsoil. In 1977, this section was excavated up to the sterile soil limit at 3.90 meters beneath the mound surface.

Of the 10.8 cubic meters of deposit investigated in this operation, stone wall rubble comprised 21%.

The activities conducted within the confines of G1 during the 1977 season exposed, for the first time at Erbaba, extensive remains of the earliest settlement (Layer III). Unit G10, built immediately on sterile soil, consisted of a partially destroyed east-west wall with an adjoining earth platform and floor. Over this robbed section lay the southwestern corner of the succeeding unit G9 whose stone walls were still standing intact to 1.57 meters. A sunken oven was encountered within G9, constructed against the southern wall. This feature consisted of a semi-oval mud coated floor (1.15 meters by 62 centimeters) enclosed by two slightly convergent mud coated stone sides preserved to a height of 23 centimeters. Charcoal and the highly fired interior surfaces attested to the extensive use of this oven; its efficiency was improved by the regularly spaced small stones and limestone slabs incorporated into the earth matrix of its floor for heat retention. The oven and the associated living surfaces were eventually sealed off with a fill and two north-south partitions erected successively to subdivide the interior space. At this stage in the stratigraphic history of G9, shell-tempered pottery appears in the deposits, marking the beginning of Layer II. The remaining Layer II investigations here yielded further evidence of filling and building operations. Of special note was the appearance of a semi-circular flanged plaster measuring 1.07 meters in length and 31 centimeters in diameter. Although no longer *in situ*, this decorative element with its clay core, white earth surface, and faint bands of red paint nevertheless represents the first such architectural embellishment discovered at Erbaba.

In addition to these explorations within G1 and G2, conservation measures were undertaken to protect the previously exposed Layer I architecture in G4. Furthermore, supplementary excavations were conducted in G3 in order to relate this unit stratigraphically to the Layer I and II data exposed in the neighboring areas.

The purpose of the 1977 investigation of Area C was to increase further the already rich botanical and artifactual samples collected there in Layer III contexts during the 1969 and 1974 seasons. Before reaching sterile soil in 1977 at a depth of 4.10 meters below the mound surface, a total of 8.9 cubic meters had been excavated in C, 20% of which were stone rubble. The evidence encountered in Layer III at this time included sections of walls, floors, and roofing material, all of which were heavily disturbed by subsequent construction activities. Nevertheless, the anticipated artifactual and, especially, floral yield was extremely prolific.

The large quantities of carbonized seeds and spikelets retrieved primarily from Area C but also from the operations in Area G established Erbaba as one of the richest sources of grains and pulses in the Neolithic record of Southwest Asia. The 1977 field season benefited greatly from the presence of Yvonne Koster. In addition

to conducting the flotation, she was able to confirm, in the vastly enlarged sample, the presence of the grains and pulses recognized previously by W. van Zeist and identify, as well, other edible plants then unprecedented at Erbaba such as *Aegilops*, *Polygonaceae*, bromegrass, goosegrass, chickpea and horsebean.

The fieldwork carried out at Erbaba in 1977 significantly increased our comprehension of the site. The first coherent horizontal exposures of Layer III remains were accomplished and their stratigraphic relationships to the expanded Layer I and II samples determined. Previously undocumented internal architectural features were exposed and, in the course of these operations the artifactual, floral and faunal collections were augmented.

Grant number 1890 awarded by the National Geographic Society to the Beyşehir-Suçla Basin Project in 1978 supported the processing of the artifactual material excavated at Erbaba during the previous season. The floral and faunal data had already been submitted to the relevant specialists, W. van Zeist and D. Perkins, Jr., for final detailed studies which continue to date. During this 1978 summer session, the total 1977 artifactual assemblage from Erbaba was entirely processed according to the classificatory system established for the site, and representative or unique objects were selected for individualized description. This research which involved the examination of more than 700 chipped stone pieces and 500 diagnostic pottery sherds not only brought up to date the basic analyses but also focused on several specific problems and projects. For example, in preparation for a projected functional study, some 40 representative specialized chipped stone implements and 400 obsidian blade fragments without systematic retouch were inspected for edge wear patterns under 80x magnification. The investigation of the worked bone industry was completed at that time by Ülge Göker who has participated in the Project since 1974; her dissertation which concentrates on the Neolithic of Turkey incorporates data from both Suberde and Erbaba is scheduled for submission to Istanbul University in the Fall of 1979. Theresa Hersh prepared a sample of 100 specimens of ground stone querns, handstones, pestles, mortars and hammerstones from Erbaba as a pilot study for a dissertation at Columbia University on food processing and associated implements in the Neolithic of Turkey and the Aegean; her research is currently being sponsored by Whiting and National Science Foundation fellowships.

Past accomplishments and on-going investigations promise to confirm Erbaba as one of the primary sites contributing to the present understanding of the fundamental cultural and ecological adaptations characteristic of the first major change in human lifeways - the "Neolithic Revolution" in Southwest Asia.

REFERENCES

Bordaz, Jacques

- 1965 Suberde Excavations, 1964. *Anatolian Studies*, vol. XV, pp. 30-32.
- 1966 Suberde, 1965. *Anatolian Studies*, vol. XVI, pp. 32-33.
- 1969 The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report. *Türk Arkeoloji Dergisi*, vol. XVII, pp. 43-71.
- 1970 Erbaba (Beyşehir). *Anatolian Studies*, vol. XX, pp. 7-8.
- 1971 A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba near Beyşehir, Turkey. *Türk Arkeoloji Dergisi*, vol. XVIII, pp. 59-68.
- 1973 Current Research in the Neolithic of South Central Turkey: Suberde, Erbaba and their Chronological Implications. *American Journal of Archaeology*, vol. 77, pp. 282-288.

Bordaz, Jacques and Louise Alpers-Bordaz

- 1976 Erbaba Excavations: Activities through the 1974 Field Season. *Türk Arkeoloji Dergisi*, vol. XXIII, pp. 39-43.
- 1977a *Beyşehir-Suçla Basin Project*. *American Journal of Archaeology*, vol. 81, p. 291.
- 1977b Erbaba Excavations, 1976. *Anatolian Studies*, vol. XXVII, pp. 32-33.
- 1978a Erbaba, 1977. *Anatolian Studies*, vol. XXVIII, pp. 20-21.
- 1978b Beyşehir-Erbaba. *American Journal of Archaeology*, vol. 82, p. 316.

Daly, Patricia, Dexter Perkins, Jr., and Isabella M. Drew

- 1973 The Effects of Domestication on the Structure of Animal Bone. In "Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere", pp. 157-161. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Drew, Isabella H., Dexter Perkins, Jr., and Patricia Daly

- 1971 Prehistoric Domestication of Animals: Effects on Bone Structure. *Science*, vol. 171, pp. 280-282.

Mellart, James

- 1967 *Çatal Hüyük: a Neolithic Town in Anatolia*, 232 pp., illus. Thames and Hudson, London.
- 1970 *Excavations at Hacilar*, part 1, 249 pp., part 2, 525 pp., illus. Thames and Hudson, London.

Perkins, Dexter, Jr.

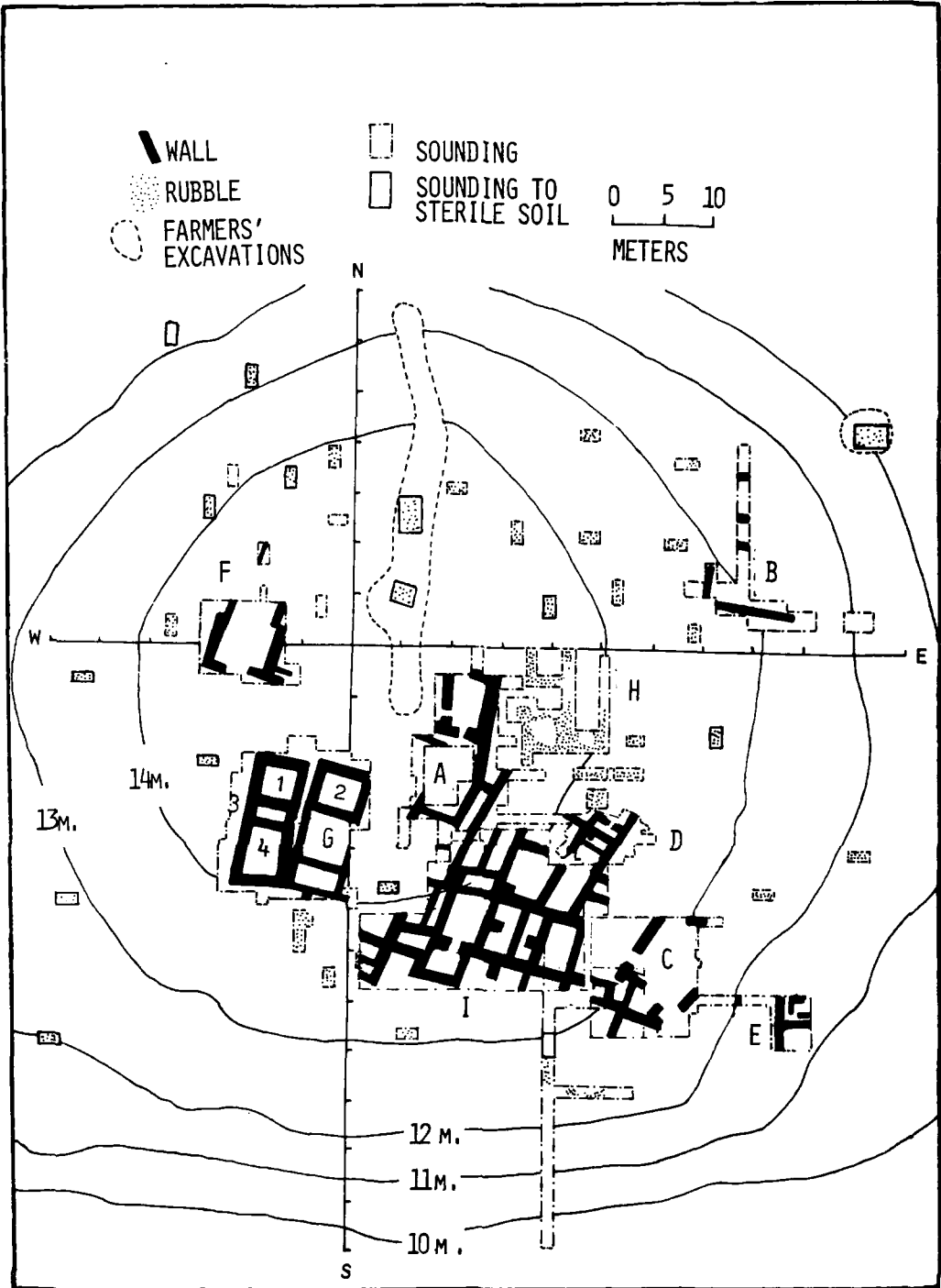
- 1973 The Beginnings of Animal Domestication in the Near East. *American Journal of Archaeology*, vol. 77, pp. 278-282.

Perkins, Dexter, Jr. and Patricia Daly

- 1968 A Hunter's Village in Neolithic Turkey. *Scientific American*, vol. 219, pp. 96-106.

Solecki, Ralph S.

- 1965 An Archaeological Reconnaissance in the Beyşehir-Suçla Area of Southwestern Turkey. *Türk Arkeoloji Dergisi*, vol. XIII, pp. 129-148.

Plan of the Neolithic site of Erbaba, 1977, Beysehir, Turkey

SARDIS, 1979

Crawford H. GREENEWALT, Jr.

The 1979 field season of the Archaeological Exploration of Sardis, cosponsored by the Fogg Museum of Harvard University and by Cornell University, took place during two and a half months (June-September) and was managed by a staff of twenty-four. The program again was primarily a threefold as one of reconstruction, survey, and excavation, and included study of material recovered in earlier seasons⁽¹⁾.

(1) As in past seasons, many friends, colleagues, and institutions in Turkey ensured the successes of the Sardis Expedition's program in 1979. The Department of Antiquities and Museums, notably acting director Murat Katoğlu, deputy director Çetin Anlağan, and excavations director Kudret Ata, implemented fundamental permissions and provided sympathetic and ready assistance in all matters (and Mr. and Mrs. Anlağan and Mr. and Mrs. Ata honoured the Expedition with visits to Sardis in July and August). Likewise, officers of the Manisa Museum, especially director Kubilây Nayır, deputy director Attila Tulga, and assistants Mustafa Tümer and Hasan Dedeoğlu, provided similarly basic help and heartening encouragement throughout the season, and were generous with time and efforts on the Expedition's behalf. An important part of the Expedition's survey program (geological and botanical research) was effected through permissions and assistance provided by Pek-Su Sondaj Sanayii, Manisa, the T.C. Orman Bakanlığı, Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrollü Başmühendisliği in Salihli, and Messrs. Mutahar Başoğlu of Ödemiş and Kaya Bengisu, MP İzmir.

The Government Representative to Sardis in 1979 was Meral Gözübüyük (Department of Antiquities and Museums, Ankara), whose sensible advice and energetic, unstinting efforts on behalf of Expedition projects proved invaluable.

The following made up the 1979 season staff: C. H. Greenewalt, jr. (University of California at Berkeley; field director); T. Yalçinkaya (Betonsan, A.S., Manisa; administrative advisor and agent); A. Ramage (Cornell; associate director and principal investigator for Urban Survey Project); J. A. Scott (Harvard; executive director); E. El. Sterud (Archaeological Institute of America, National Office; Urban Survey Project); E. E. Freedman (Yale University; Urban Survey Project); D. F. Belknap (University of South Florida; Urban Survey Project); D. G. Sullivan (University of California at Berkeley; Urban Survey Project); N. H. Ramage (Ithaca College specialist for Attic pottery and draughtsman); K. P. Erhart (University of Southern California; recorder, acting conservator, archaeologist); T. M. Schwager (Wills, Denoon and Partners, Sydney; architect); S. N. Güven (Cornell; architect); R. L. Vann (University of Maryland; architect); S. Shipps (Emerson College; photographer); E. R. Hostetter (University of Michigan; Reconstruction Project, director); B. L. H. Andreassen (Reconstruction Project); M. D. Morris (Harvard University; Reconstruction Project); T. A. Corey (Trinity College, Rome; Reconstruction Project); V. J. Harward (Harvard; archaeologist); C. S. Harward (Tufts University; archaeologist); B. K. McLaughlin (University of California at Berkeley; archaeologist); C. Foss (University of Massachusetts, Boston; specialist for Lydian topography); R. S. Thomas (Tufts University; specialist for terracottas).

Lydian Terracotta Reconstruction Project

The aim of this Project is to convey the visual effect of Lydian roof and revetment tiles in their architectural context and in the landscape setting of Sardis, by means of full-scale reproductions of tiles made with authentic materials. The project was managed in 1979 by a team of four: E. R. Hostetter (again director), a professional potter (B. L. H. Andreasen), sculptor (M. D. Morris), and painter (T. A. Corey). The program concentrated on tile production and on preparation and design of the display zone.

Tile production was facilitated by the use of an electric kiln, made to order at the site (Fig. 2). Two new tile types were recreated: a raking sima tile and a combination pan and horizontal raking sima tile (for the corner of the roof). The raking sima tile is decorated with a chariot scene, attested for Sardis sima tiles by a fragment in Istanbul (Figs. 3, 4)⁽²⁾

Archaeological reverses rarely are appropriate subjects for preliminary reports; but one of the Reconstruction Project's reverses precipitated an adventure in experimental archaeology that deserves to be reported here. The red "glaze" or slip that has been used to paint the tiles and was prepared from clay obtained in 1976 was exhausted during the 1979 season, and a new supply of appropriate clay had to be obtained. The original clay for the red slip had been supplied by potters of Urganlı village (ca. 37 km. west of Sardis, in the Hermus plain), who quarry their clay from many sources distributed over a very large region and who are not concerned with subtleties of its fired color, since they use the clay exclusively to make pottery vessels. The Urganlı potters had forgotten the location of their 1976 source; and none of the clay from their 1979 sources yielded a slip with the color and texture of the ancient terracottas' red slip and of our own 1976 preparation. Only after clay deposits in some thirty sites in the Hermus plain had been sampled and sixty different clay preparations (varying in clay combination and in settling time) had been made and tested was a satisfactory slip finally achieved (with clay obtained from the south shore of the Gygean Lake [Mermer Gölü]).

The Reconstruction display zone was completed, except for the structure on which the tiles are to be mounted (a corner of an hypothetical Lydian building). This zone is located at the southeast corner of the Expedition Compound (for reasons of visual effectiveness and security) and was created by expanding the Compound boundary by 3-7 m. to the North and East and by reducing the interior Compound space by 10-13 m. to the South and West. The terraces and boundary walls were redesigned (by T. M. Schwager) and, after excavation in the zone (see below) were completed (under the direction of T. Yalçinkaya).

(2) The fragment is Istanbul Archaeological Museum 5972; A. Akerström, *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens* ("Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°." XI; Lund 1966) 70-71.

Urban Survey Project

The aim of this Project is to obtain broad topographical information, primarily by exploiting the resources of artifacts to be found on the ground surface and of geological and botanical evidence, that can complement the narrow, intensive focus of excavation. In 1979 the Project's program (coordinated by Principal Investigator A. Ramage) included topographical reconnaissance, sampling and study of surface artifacts, geological drilling, and vegetation studies; and was managed by anthropologists (E. L. Sterud, E. E. Freedman), a geologist-geomorphologist (D. F. Belknap), and a geomorphologist-palynologist (D. G. Sullivan).

Limited topographical reconnaissance was performed (by Sterud and Freedman) at Bin Tepe and at the northwest periphery of Sardis, on a low spreading mound ca. 600 m. west of the Pactolus stream (Sart Çayı) and ca. 300 m. north of the Izmir-Ankara highway. Diagnostic artifacts observed on the surface of the mound suggested occupation there during Lydian times, and included an Ionian black-figure sherd of Clazomenian type (retrieved and inventoried, NoEx 79.9). The study of surface artifacts (also by Sterud and Freedman) concentrated on sampling collections made in 1977 and 1978. Sampling of surface artifacts, geological drilling, and vegetation studies were the Project's major activities (in 1979).

Urban Survey, Sampling of Surface Artifacts.

Surface artifacts were sampled (by Sterud and Freedman) by means of systematic strategies at two locations, in northwest and northeast regions of the city site.

The *northwest region* is a hillslope, now planted in olives, located just outside a segment of Late Roman fortification wall, at ca. E60-80/S295-330 on the 'B' grid (cf. Fig. 1). The sampling design was a systematic, aligned, random one, in which the "universe" of 21 m. by 35 m. was divided into fifteen 7 m² "sectors," and all artifacts were collected from the southeast 2.5 m² square of each "sector" (the collection, from a total 93.75 m² of the 735 m² "universe," thus represents a 12.76% sample). Chronologically diagnostic artifacts (mainly pottery) ranged from Lydian through Byzantine and were mainly Roman and Late Roman. An unusual feature of debris in this region (observed also in 1976) is the concentration of chips and hunks of colored stone, including jasper and sard, yellow chert, and amethyst, which, together with a few fragments of fine quality glass (millefiore?) and worked ivory, suggests for this region a specific spatial function, viz. luxury craft center.

The *northeast region* is a low mound, now planted in olives, located just northeast of "Building C" at ca. E520-690/N370-410 on the 'B' grid (cf. Fig. 1). The sampling design was a simple one, in which all surface debris was collected from three 5 m² squares approximately located at the center and two ends of the mound's long axis. Chronologically diagnostic artifacts (mostly pottery) were mainly Roman.

The western square yielded quantities of slag, which, perhaps together with the mound's location on the leeward side of the city site, suggests for this location? another specific spatial function, viz. a metal working and "heavy industry" center.

Urban Survey, Geological Drilling and Coring.

Geological drilling and coring were conducted (by Belknap and Sullivan) in order to clarify the history of sedimentation, vegetation, and seismic activity at the site. Drilling was performed by means of a water well drilling rig (employing a 1.2 metric ton hammer, "Wheler" bucket sampler, 5 m. — high quadrapod, cable winch, and gasoline engine; rented from Pek-Su Sondaj Sanayii, Manisa; (Figs. 5, 6). Sediments at nine locations within a 6 km² area of the Hermus plain north of the Sardis Acropolis were sampled to depths of 10-16 m. (with samples taken at 0.20-0.50 m. intervals, depending on the kind of rock encountered. Coring was performed by means of a "vibracorer" (a device consisting of a standard cement vibrator attached to a section of irrigation pipe, which can be introduced by vibration into "unconsolidated and semiconsolidated water-saturated sediments" and which can recover cores of undisturbed deposit in "continuous lengths up to 11 m."⁽³⁾. Cores of 2-4 m. length were obtained from seven locations at Sardis and from Gölcük on Mt. Tmolus (Bozdağ).

Results of drilling and coring await thorough analysis of data. The data is capable of furnishing information of fundamental importance: stratification of sediment units and size and shape of sediment particles show the sequence of deposition and its environment (e.g., mud slide, alluvial fan, fluvial deposit); pollen grains provide a record of vegetation; sedimentary structures in cores from lake deposit may indicate seismic activity; and chronologically diagnostic context remains, i.e., artifacts and organic materials appropriate for C¹⁴ analysis, provide chronological references.

Urban Survey, Vegetation Study.

This study (by Sullivan) aims to reconstruct the vegetation history of Sardis, by obtaining a pollen record of earlier vegetation (see above) and by identifying existing vegetation. To identify existing vegetation, some 50-60 plant species were either collected and pressed or "contact printed" (i.e., in ink on paper) and pollen bearing surface material was sampled from Sardis and environs (i.e., on transects between Sardis, the Gygean Lake [Mermer Gölü], and sites in Mt. Tmolus [Bozdağ]), Vegetation maps and statistical records were made available by the Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Başmühendisliği of the T.C. Orman Bakanlığı in Salihli.

(3) W. H. Hoyt, "Vibracore System, University of Delaware Department of Geology: Description and Acquisition Information" (MS).

EXCAVATION

General.

Excavation in 1979, as in 1978, focused on the region south of the Roman Synagogue where the remains of a "colossal Lydian structure" create a conspicuous low hillock, and concentrated on sectors MMS, MMS-N, and MMS-S (Fig. 7). Two Late Roman graves located in a dale between spurs of the Acropolis on the east side of the Pactolus valley and ancient remains in the southeast corner of the Expedition Compound also were excavated.

The material recovered in excavation belongs mainly to Lydian and Roman periods. Particularly noteworthy results include evidence that the "colossal Lydian structure" survives *in situ* to an height of ca. 9.50 m. and discoveries of a monumental Lydian building of stone embedded in the mud brick superstructure of the "colossal Lydian structure," of a monumental Lydian building faced with elegant limestone masonry ("Lydian East Wall"), and of a Roman inscription that alludes to the Emperor Tiberius' munificence to Sardis after the city's devastation in the earthquake of A.D. 17.

Excavation, Sector MMS.

Among the most interesting results of excavation at Sardis in 1979 were obtained in small sondages on the summit of the hillock at sector MMS. This hillock is privately owned and planted in vines; but the owner permitted excavation between the vine plants. The first sondage was made at a place where burnt mud brick had been observed on the ground surface in line with the west face of the "colossal Lydian structure," a segment of which was exposed ca. 12 m. to the northeast (in 1978 excavations; Fig. 7). The sondage, 0.50 m. by 4.50 m., revealed only a few centimeters below ground surface a massive construction of mud brick (not burnt), with a face to the East (Fig. 8). Location and orientation show that this construction belongs to the mud brick superstructure of the "colossal Lydian structure" and establish that here the superstructure survives to a height of 6.80 m. (some 60 courses)⁽⁴⁾.

An unusual or infrequently documented feature of superstructure design (predicted, however, by A. Ramage in 1978) is the pronounced incline of the face, which is sloped at an angle of 28 degrees (Figs. 8-10)⁽⁵⁾.

(4) i.e., if the level of the socle top directly below the sondage is the same as it is 12 m. further to the northeast, where socle and a few courses of mud brick superstructure were exposed in 1978 excavations.

(5) At Troy (II and VI) the socle or lower wall with its inclined face supported a superstructure with a vertical face, C. W. Blegen, *Troy and the Trojans* ("Ancient Peoples and Places," 32; London 1963) 44, 122; R. Naumann, *Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen*

The mud bricks of the superstructure face are made of a green-colored, oily clay, which has suggested to A. Ramage a deliberate attempt on the part of the ancient builders to give water repellence to bricks in exposed surfaces⁽⁶⁾. To investigate Ramage's idea and establish the depth to which bricks of green-colored, was expanded to the West. Just behind the top edge of the face, however, the mud brick construction terminated in a ragged line; and 1.50 m. behind the edge (and only a few centimeters below, in places even grazing, modern ground surface) appeared the edge of a stone building, set into the brick mass (Figs. 11-12). This stone building was explored in three small sondages that show it to be ca. 5.70 m. wide, more than 10 m. long (combining east and west faces⁽⁷⁾), and more than 2.00 m. high or deep (bottom not reached); and to have roughly parallel east and west faces backed with rubble packing (Figs. 9, 10).

Both faces are built with roughly trimmed blocks of irregular size and shape, with leveling chips, and without mortar. The predominant stone is limestone, but schist and sandstone also are present. Several of the limestone blocks have smoothly chiseled surfaces or draughted borders on one more sides.

The kinds of stone, the absence of mortar, parallels in construction to the "Lydian West Wall" in sector MMS-N (see below) and the massive Lydian wall on Acropolis South⁽⁸⁾, and the plentiful Lydian pottery (of bichrome, streaky glaze, and grey ware fabrics) that was recovered against both east and west faces suggest that, like the "colossal Lydian structure," the stone building was created in the Lydian period, 7th-5th centuries B.C. The disturbed condition of the mud brick superstructure in which the stone building rests, however, indicates that the stone

Zeit? (Tübingen 1971) 246, 248 fig. 315. The same was true of the citadel fortifications at Zincirli, Naumann 262 fig. 334, 264; R. Koldewey in F. von Luschan, *Ausgrabungsbericht und Architektur; Ausgrabungen in Zandschirli II* ("Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen," XII; Berlin 1898) 117-118. At Gordion, however (as P. I. Kuniholm reminded the writer), the outer slope of the pre-Cimmerian fortification wall is maintained to an height of 30 feet, R. S. Young, "Gordion: Phrygian Construction and Architecture," *Expedition* (1960) 9; idem, "Gordion: Phrygian Construction and Architecture: II," *Expedition* (1962) 2, 4-5.

Some examples of lower walls and socles with inclined faces are collected in C. H. Greenewalt, Jr., "The Sardis Campaign of 1977," *BASOR* 233 (1979) 25-26. inadvertently omitted was C. F. — A. Schaeffer, "Les Fouilles de Ras Shamra — Ugarit; Dixième et Onzième Campagnes (Automne et Hiver 1938-1939)," *Syria* 20 (1939) 289, pls. 42, 43. K. Bittel, *Hattusha, the Capital of the Hittites* (New York 1970) 147-148 contains an important reference to other examples in Anatolia (as again Kuniholm has kindly informed the writer).

(6) J. A. Scott has kindly reported that according to F. Afshar lamb fat as well as vegetable extract, certain refined clays, burnt lime, and cinder ash are used in the Near East today to render mud brick and give it water and weather resistance; cf. A. Cain, F. Afshar, J. Norton, "Indigenous Building Methods — Mud Brick Vault and Dome Building, *Appropriate Technology* (Intermediate Technology development Group; London 1975) 18-19.

(7) The west face and some of its rubble packing have long been exposed in the north scarp of the hillock; but until the discovery of the east face they had been assumed to belong to a Roman intrusion (the terracotta water pipes of which appear in the scarp immediately to the east).

(8) G. M. A. Hanfmann, "The Sixteenth Campaign at Sardis (1973)," *BASOR* 215 (1974) 31-33.

building is a secondary feature, added, or rather introduced into, the "colossal Lydian structure." Broken and burnt mud brick filled the space between the disturbed edge of mud brick construction and the east face of the stone building, and also appears in some quantity outside the east face (both superstructure and socle) of the "colossal Lydian structure"; this brick debris presumably represents disintegrated and displaced superstructure. If the colossal Lydian structure was a defensive work, as has seemed highly probable, the stone building might represent a strengthening added to defenses that had been weakened in a conflagration.

Excavation, Sector MMS-N.

At this sector (located north of the "colossal Lydian structure" and between the Izmir-Ankara highway and the Roman Gymnasium-Bath complex) the trench begun in 1978 was expanded to the East, West, and North. Excavation exposed more of the main colonnaded avenue of Roman Sardis, more early Roman or late Hellenistic features of undetermined significance, and two monumental Lydian structures (Figs. 13-19).

Roman Avenue. Of the avenue, parts of the street and of the colonnaded ambulatory to the south were exposed (Fig. 13). Both rise towards the East, the street on an incline, the ambulatory evidently stepped (as is indicated by an additional course, exposed in the easternmost part of the trench). As was the case in other excavated parts of the avenue, collapsed building debris (brick, tile, mortar), presumably from one or both ambulatories and datable on the evidence of context coins to the early 7th century A.D., overlies the avenue in a concentration that is thinnest at the middle of the street and densest over the ambulatory. Resting on a very thin lens of debris (i.e., up to 0.10 m. thick) overlying the road surface and distributed over a space of some 40 m² were some fifteen large stone architectural members. Two of these (each weighing ca. 4-6 tons) belong to the Artemis Temple (ca. 1 km. distant), specifically to the high column pedestals at the east end of the Temple. The chronological relationship of this assemblage or assemblages of blocks to the 7th century destruction is unclear.

In the western part of the street is an expanse of paving noteworthy for its pristine condition and neatly cut and fitted blocks (Figs. 13, 14). East of the 'B' grid E. 133 line only sporadic paving blocks survive. A coin of the late 4th or 5th century A.D. (no. 2159) recovered underneath one of the paving blocks at the eastern end of the trench provides a *terminus post quem* for that part of the paving⁽⁹⁾.

(9) The covered drain and open ditch at the south side of the street that appeared in other exposures of the street also existed in that part exposed in 1979. In the 1979 exposure the ditch had been nearly obliterated by a disturbance that evidently occurred after the renewal of street paving over the ditch and before the 7th century destruction.

The rear wall of the south ambulatory was exposed during the 1978-1979 winter months (as a result of rain and erosion) and establishes the ambulatory's depth as 7.90 m. (nearly 1 m. deeper than the north ambulatory, which fronts the "Byzantine Shops"). A segment of the inner face of this wall was cleared. Preserved to an height of ca. 1.80 m., it is built of fieldstone and poor quality mortar, and has a brick relieving arch and a pier of stone blocks (some of the stones reused). A small sondage dug at the rear of the ambulatory, in a space where neither of the two consecutive mosaic pavements were preserved, revealed that (as excavator V. J. Harward had surmised in 1978) the mosaic pavements had been preceded by an *opus sectile* paving (attested by its mortar bedding, with tell-tail ridges at the paving stone joints; located ca. 0.47 m. below the earlier mosaic pavement). A coin of the late 6th century A.D. (Tiberius II, 578-582; no. coin 2057), recovered in or below the later mosaic bedding, and a coin of the early 6th century (Justinian I, 527-565; no. coin 2100), recovered in or below the cobble border that frames the earlier mosaic at the rear of the ambulatory, indicate that the date of these mosaics is considerably later than previously had been supposed.

Resting in destruction debris in the ambulatory was a marble cylinder (1.60 m. high, ca. 0.62 m. in diameter) inscribed with a text in Greek (18 lines, except for the last line, which has been partly effaced; IN 79.8; Fig. 15). The inscription records honors by the people of Sardis to the Emperor Tiberius, who is designated "uncle of Emperor Claudius," signifying that the honors were posthumously accorded, some 4-17 years after Tiberius' death during the principality of his nephew; and "founder of the city" (*poleos ktisten*), an epithet that refers to Tiberius' benefaction to Sardis and ten other cities of western Asia Minor after their devastation by earthquake in A.D. 17⁽¹⁰⁾. L. Robert has opined that the cylinder is a statue pedestal.

Post-Lyidian Features beneath the Roman Avenue. Several features belonging to Roman or late Hellenistic periods rested beneath the Roman avenue (Fig. 16).

Under both street and ambulatory are some fourteen terracotta conduit pipes (several partly exposed in 1978), all approximately oriented in the direction of the avenue.

(10) For the epithets *ktistes tes poleos* and *ktistes heni kairo dodeka poleon* and for the earthquake of A.D. 17, D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton 1950) I, 499-500; II, 1358-1359; E. Koestermann, *Cornelius Tacitus, Annalen I* ("Wissenschaftliche Kommentare zu Griechischen und Lateinischen Schriftstellern"; Heidelberg 1963) 341; cf. also G. M. A. Hanfmann, N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975* (Archaeological Exploration of Sardis Report 2; Cambridge, Mass. 1978) 178, 180-181 (no. 275 and the Puteoli Base).

Two dowel holes on either side of center appear on the bottom surface of the cylinder, a central dowel hole or a centering hole and two dowel holes on either side of center on the top surface. Whatever its original or intended purpose, the cylinder might have been reused as a column drum. As found it was oriented toward and not far distant from one of the column bases of the ambulatory colonnade.

Under the street are three substantial foundations built of fieldstone, reused stone blocks, and mortar. These foundations are oriented east-west, are parallel to one another, and ca. 4 m. apart. Shared features of construction, orientation, and spacing suggest that they may be contemporary and have served a common purpose. The southernmost (partly exposed in 1978) is 3 m. high; the others were not completely excavated. Two of them extend between older structures ("Lydian West Wall" and "Lydian East Wall," see below), to which they are approximately perpendicular.

Under the street several paving surfaces were detected. The most substantial (or least elusive) consisted of fieldstones and mortar and was located between and slightly below the preserved top of the south and middle foundations reported above, with which it is evidently contemporary or later in date. The same surface or another rests directly above and to the east of the northernmost foundation (at the north end of the trench).

Below the surfaces at certain places in the east part of the trench (i.e., between "Lydian West Wall" and "Lydian East Wall," see below) is a thick deposit or deposits of sand and gravel. Whether this feature is natural or man-made is unclear.

Lydian features. Two monumental Lydian structures rest beneath the Roman street: the thick stone basement of a wall that was partly exposed in 1978, "Lydian West Wall"; and a structure of which a corner, faced with elegant coursed limestone masonry, was exposed in 1979, "Lydian East Wall" (Fig. 16).

"Lydian West Wall," oriented approximately north-south, is 3.30 m. thick⁽¹¹⁾ and was exposed for a total length of 12 m. At its north preserved end it may have been destroyed by the northernmost Roman or late Hellenistic foundation (see above), and at its southern exposed end it appears to extend under the Roman avenue's south ambulatory⁽¹²⁾. As evident in 1978, the west face (Fig. 17) is much more carefully and substantially constructed than the east face.

"Lydian East Wall," whose nickname is retained for the sake of convenience, is located 10.50 m. east of "Lydian West Wall" and has approximately the same orientation. The structure's two contiguous sides, which face west and south and meet in an obtuse angle, are built of ashlar masonry and retain a solid core, exposed

(11) Excavation in 1979 showed that the second east face of "Lydian West Wall" that was exposed in 1978 is not continuous and terminates some 6 m. short of the Wall's north preserved end.

(12) Near the back wall of the Roman avenue's ambulatory, in a place on line with the west face of "Lydian West Wall" where neither of the mosaic pavements survived, a sondage was made below ambulatory floor level to determine whether "Lydian West Wall" continued beneath the ambulatory as far as the ambulatory's back wall. No west face was detected in the sondage, but "Lydian West Wall's" west face conceivably might rest at or slightly beyond the west edge of the sondage, and large stones and boulders in all parts of the sondage at the level of "Lydian West Wall" packing might belong to the Wall's core.

to a depth of 4 m., of large fieldstones. Four courses of masonry survive on the west face, three on the south. The first and second course of the west face and the first course of the south face are sandstone, and the two uppermost courses are limestone. All blocks are precisely jointed, and the faces of the limestone blocks have chisel-draughted borders and punch-stippled centers (Figs. 18, 19). The impression of a block from a fifth course is preserved in the east end of a Roman or late Hellenistic foundation that abuts "Lydian East Wall." The resemblance to clamp holes of two swallow-tail shaped cavities in the upper surface and at the back edge of one limestone block implies that block may be reused; on the other hand, according to the excavator (V. J. Harward), "the excellent jointing of all courses ... and the clear of working chips to the west guarantee that the blocks were trimmed *in situ*." Immediately to the west there appears to have been a ramp of mud brick or clay with a cobbled surface sloping upward toward the lowest course of the west face; this feature may be a component part of "Lydian East Wall."

The relationship of these two structures is unclear. Middle Corinthian pottery fragments (P79.9: 8434) in a lens of debris that underlies both the "Lydian West Wall" and the "limestone working chip layer that runs up against the lower two courses of the "Lydian East Wall"⁽¹³⁾ suggested to the excavator (V. J. Harward) that both Lydian structures were built after ca. 575 B.C.⁽¹⁴⁾ Lydian East Wall's" elegant limestone masonry is standard for Lydian tumulus chambers at Sardis and Bin Tepe, and also was used for the "Pyramid Tomb" at Sardis; in non-funereal buildings, as "Lydian East Wall" presumably is, however, it is rare, one of the few known examples being the complex of terrace walls on the north slope of the Acropolis⁽¹⁵⁾.

Excavation, Sector MMS-S.

At this sector (located directly south of the "colossal Lydian structure" hill-ock) the trench begun in 1978 was extended to the Southeast, in order to explore the nature of antiquities south of the massive Roman east-west wall that formed the

(13) V. J. Harward, "MMS-N Final Report," p. 7 (MS).

(14) Of undetermined significance is a short segment of wall or terracing, preserved to an height of two or three courses and exposed to a length of ca. 2.80 m. between "Lydian East Wall" and the Roman avenue's colonnade, under whose stylobate it extends. This feature is built of fairly large, smooth stones with rounded edges. It faces east and its face is flush stones with "Lydian East Wall's" west face (Fig. 17).

(15) For some examples of tumulus architecture with this kind of masonry, G. M. A. Hanfmann, "The Fifth Campaign at Sardis (1962)," *BASOR* 170 (1963) 52-59 with figs. 42-44 on pp. 61-64; idem, "The Seventh Campaign at Sardis (1964)," *BASOR* 177 (1965) 27-35; idem, "The Ninth Campaign at Sardis (1966)," *BASOR* 186 (1967) 43-52; A. Ramage, "The Fourteenth Campaign at Sardis (1971)," *BASOR* 206 (1972) 11-15.

For the "Pyramid Tomb's" masonry, H. C. Butler, *The Excavations Part I, 1910-1914, Sardis I* (Leyden 1922) 167-170.

For the Acropolis terrace walls, Ramage (supra) 15-20.

south limit of the 1978 trench, and to the West, in order to locate a west face of the "colossal Lydian structure," whose core had been exposed in the 1978 trench (Fig. 20). (Private ownership of the land immediately east of the trench thwarted exploration for an east face of the "colossal Lydian structure."')

Roman Remains. The southeast extension revealed part of a Late Roman room or corridor, bounded on the east and west as well as on the north by walls, which exhibit several building phases and construction styles. The east wall preserved slight traces of painted plaster. The floor is paved with tiles. A large number of roof tiles in the thick lens of fallen debris that covered the floor suggest that the space was originally roofed. A coin of Phocas, A.D. 607-608 (C79.23) that was recovered on the floor suggests that the room or hall may have been destroyed at the same time as the Roman colonnaded avenue and "Byzantine Shops."

The massive east-west wall, which is the room or corridor's north boundary, continued to form the south limit for the west extension of the trench. This wall was exposed for a total length of 16.50 m. and stands to height of 4.50 m. It exhibits four different segments of construction style and technique, and contains an arched opening (not completely excavated; Fig. 21)⁽¹⁶⁾.

At a level ca. 1.40 m. below the threshold of the arched opening, traces of a plaster floor surface appeared intermittently throughout the trench. Just under the north scarp opposite the arched opening in the east-west wall, an intact column shaft, discovered by chance towards the end of the excavation season, rests *in situ* at approximately the level of the plaster floor.

At a level ca. 0.55 m. below the plaster floor are two drains, which meet at right angles. Both drains are made of brick, fieldstone, and mortar, and are covered with schist slabs. One drain, oriented east-west and partly exposed in 1978, runs some 1.75-3.00 m. north of the east-west wall. The other drain, oriented approximately north-south, passes under the east-west wall, where it is covered by a brick vault, and has, close to the wall, a square "manhole," whose top was approximately flush with the plaster floor.

Noteworthy small finds from the MMS-S trench Roman levels include a well-preserved and elegantly carved Ionic capital, which rested askew over the drain "manhole" (S79.10:8465), and a bronze brooch inlaid with colored glass (J79.1/G79.5/M79.3:8439; Fig. 22)⁽¹⁷⁾.

(16) The voussoir bricks of the arch were partly restored at the end of the season.

(17) Two round brooches or fibulae of bronze inlaid with colored glass were recovered in one of the "Byzantine Shops," on the north side of the main avenue of Roman Sardis (Shop E8, where in Late Roman or Early Byzantine times they had been tucked into chinks of the walls, J73.1:8221 and J73.2:8222; G. M. A. Hanfmann, "The Sixteenth Campaign at Sardis (1973)," *BASOR* 215 (1974) 52-53.

Lydian Remains: Immediately below the Roman material and partly intruded by the long east-west wall and the drains are remains of the "colossal Lydian structure," which fill the entire trench, i.e., extending some 14 m. in an east-west direction.

The mud brick superstructure contains layers of thin fibrous material, matting or rushes, and of sticks and beams⁽¹⁸⁾, which, like the bricks, have an approximate southeast-northwest orientation (Fig. 23).

The stone socle of the "colossal Lydian structure" exhibits several features that are puzzling, perhaps partly because of their very limited exposure: what appears to be an inner face (i.e., against the mud brick) that is oriented southeast-northwest, and, buried in a disorderly mass of large stones and boulders some 4.50 m. short of the west end of the trench, a west face of stone blocks three or four courses high (Fig. 24). Many of the blocks of this face are neatly cut, but they are laid in an irregular manner that creates a ragged face. Since an accumulation of large stones that appear to have been deliberately placed lies below the face's bottom course and extends further west, apparently continuing beneath the Roman north-south drain, the west face may not have been the final outside west face of the "colossal Lydian structure."

Late Roman Tombs (Tombs 79.2 and 79.3).

In a dale between spurs of the Acropolis on the east side of the Pactolus valley, two Late Roman subterranean built chamber tombs (*hypogaea*) became exposed by chance during the 1979 spring months, as a result of deep ploughing. The same valley contains the "Tomb of Chrysanthios" (Tomb 76.1), which was cleaned and excavated in 1976 and 1977, and probably many other Late Roman *hypogaea*⁽¹⁹⁾.

In their design and base metal, the Sardis ornaments resemble the inlaid bronze and iron ornaments of Roman Britain and Europe, the inlays of which, however, are commonly enamel, K. Exner, "Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande," *RGKomm* 29 (1939) 31-121. In some aspects of design, e.g., undulant radial lines, the Sardis ornaments also resemble the splendid Merovingian and Migration Period brooches and fibulae of precious metal and copper gilt inlaid with semi-precious stones and glass, J. Hubert, J. Procher, W. F. Volbach, *Europe in the Dark Ages* (London 1969) 234-238, 360-361; R. Jessup, *Anglo-Saxon Jewellery* (New York 1963). A silver cross set with glass inlays has been recovered from Anemurium (verbal report of H. Williams) and a silver fibula set with garnets from Dura Europos, P. V. C. Baur, M. I. Rostovtzeff, *The Excavations at Dura-Europos; Preliminary Report of Second Season of Work, October 1928-April 1929* (Yale 1931) 78, 81-82, pl. 44.1.

(18) This material had not been observed in 1978.

(19) For the "Tomb of Chrysanthios" and other tombs in the same valley, C. H. Greenewalt, jr., "The Sardis Campaign of 1976," *BASOR* 229 (1978) 61-64; idem, "The Sardis Campaign of 1977," *BASOR* 233 (1979) 4-9; C. Foss, "The Fabricenses *Ducenarii* of Sardis," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 35 (1979) 279-283.

Tombs 79.2 and 79.3 are located at the southeast corner of the valley (at W41.6/S576 on the 'B' grid, Fig. 1). Built against one another "head to foot," they share a north-south orientation but are not axially aligned. Tomb 79.2, the more southerly, rests at a slightly higher level than Tomb 79.3 and rises correspondingly higher, presumably in conformance to the natural incline of the valley at this location.

Both tombs are rectangular, barrel-vaulted chambers, originally accessible from entrance holes at the north ends and by means of steps, three per tomb, anchored in the north walls. The entrance holes' frames and covers and the steps are schist slabs. A hole dug through the common wall between the two tombs and rough niches hacked at the south end of Tomb 79.2 and the north end of Tomb 79.3 presumably were created by grave robbers (the niches representing abortive probes for more tombs to the north and south).

The inside wall and vaulting surfaces of Tomb 79.2 were covered with white plaster and painted with decorative motifs in a variety of colors. Lacunae in the plastered surfaces exposes radial vault construction in brick and mortar. The painted decoration follows the conventional program of such Late Roman *hypogaea* at Sardis⁽²⁰⁾, with a dado surmounted by free-field garlands, birds (a dove and partridge-like and pheasant-like birds in this case), baskets of fruit or flowers, and individual flowers; the larger motifs decorating the lower vaulting, the smaller individual flowers spangling the upper vaulting (Figs. 25, 26). Most of the surviving decoration appears on the two long walls and vaulting; that of the lunettes is either worn beyond recognition or covered by an opaque muddy calcareous deposit.

Tomb 79.3 was not plastered inside. Its walls were built of fieldstone and occasional re-used cut stone set in mortar, except for the upper parts of the lunettes, which like the vaulting were built of brick and mortar. For that part of the north end corresponding in length to the width of the entrance hole, the lower part of the vault is made with bricks set radially, as voussoirs, the upper part with bricks set horizontally, as corbels.

Five other Late Roman painted hypogaea in other locations have been studied: within and northeast of the Artemis Precinct; on the east bank of the Pactolus stream between sectors PC and PN; and near the Izmir-Ankara highway west of the Pactolus stream. For these, H. C. Butler, *The Excavations Part I, 1910-1914, Sardis I* (Leiden 1922) 174, 181-183; T. L. Shear, "Sixth Preliminary Report on the American Excavations at Sardes in Asia Minor," *AJA* 26 (1922) 405-407; G. M. A., Hanfmann, "The Fourth Campaign at Sardis (1961)," *BASOR* 166 (1962) 30-33; G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum, *A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls* (Archaeological Exploration of Sardis Report 1; Cambridge, Mass. 1975) 59-60. Another tomb located near the Izmir-Ankara highway west of the Pactolus, discovered, in the Spring of 1979 and excavated by the Manisa Museum, is to be published by K. Nayır and A. Tulga.

(20) For the decoration of other Late Roman *hypogaea* at Sardis, see the references cited above in n. 19; for the decoration of Late Roman *hypogaea* elsewhere, N. Firatlı, "An Early Byzantine Hypogaeum Discovered at Iznik," *Mansel'e Armağan / Mélanges Mansel* (Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. 60^a; Ankara 1974) 919-932.

No artifacts were recovered from Tomb 79.2. From Tomb 79.3 were recovered a small pottery bowl, a bronze buckle, and two bronze coins, one of the 4th or 5th century A.D., the other of the 5th century A.D. (no. 1848 and C79.7).

Expedition Compound Excavation

Excavation in the southeast corner of the Expedition Compound, necessitated by the exposure of antiquities during leveling and terracing operations for the display zone of the Lydian Architectural Terracotta Reconstruction Project (see above), revealed walls belonging to Roman Unit "NW" of the Artemis Precinct and a large number of fragmentary artifacts.

In its limited exposure, Unit "NW" appears to have been a structure of rather complex design, with several closely-spaced walls running parallel and at right angles to one another. Some of these walls (i.e., walls together with their foundations?) stand to heights of over 2 m. They are built of brick, fieldstone, and mortar, and some have plastered surfaces with "combed" patterns in the plaster. The unit underwent several building phases, as is shown by at least one blocked doorway and by a colonnade (the column shafts of which are built of fieldstone and mortar covered with fine stucco) that was blocked to form a solid wall and subsequently built over on a slightly different directional line. Associated pottery items (sigillate wares, molded bowls) suggest that the unit was originally built in the early Roman period; a fragment of Byzantine-Islamic pottery immured in a blocked doorway shows that the unit was used as late as Middle Byzantine times.

Artifacts of particular interest include a marble plastering iron (S79.7:8419; Fig. 27)⁽²¹⁾, an unfinished marble bowl or mortar (S79.6: 8418), a well-preserved sigillate bowl (P79.30: 8475), two bowl molds, one with an erotic symplegma scene (P79.6: 8426; Fig. 28), and a small glass inlay cut with an intaglio device representing Artemis of Ephesos (GEM 79.1/G79.8: 8476; Fig. 29)⁽²²⁾. The last, taken together with its provenience in or on the periphery of the Artemis precinct, might provide support for the identification of the precinct's Artemis with Artemis of Ephesos⁽²³⁾.

(21) For this instrument, R. Martin, *Manuel d'Architecture Grecque I. Matériaux et Techniques* (Paris 1965) 428-429.

(22) For the iconographic type, R. Fleischer, *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* ("EPRO," 35; Leiden 1973); idem, "Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien, Supplement," *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens; Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976* ("EPRO," 66; Leiden 1978) 324-358.

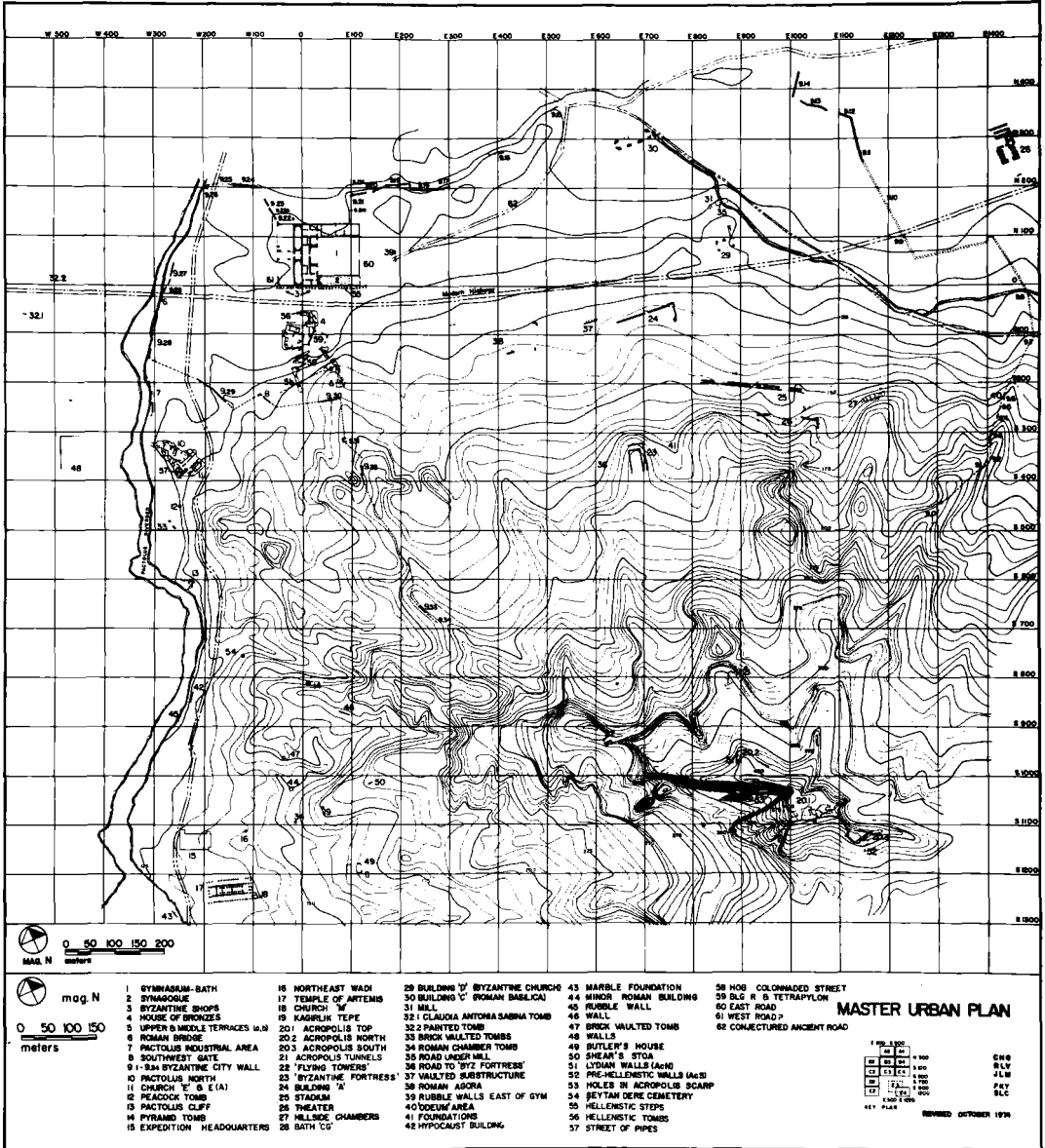
(23) Other evidence for this identification would include the reference in an Hellenistic inscription from Ephesos to an *hieron* of Artemis at Sardis founded by Ephesians, D. Knibbe, "Ein religiöser Frevel und seine Sühne. Ein Todesurteil hellenistischer Zeit aus Ephesos," *JOAI* 46 (1961-1963) 175-182; the invocation of Artemis of Ephesos in Lydian funerary texts of Sardis, R. Gusmani, *Lydisches Wörterbuch* (Heidelberg 1964) 130-131, 250-251 nos. 1, 2; the similarity in ground plan of the Artemis Temple at Sardis to the Artemision at Ephesos, cf. G. Gruben, "Beobachtungen zum

Study of Material Recovered in Earlier Seasons

In preparation for publication of material excavated between 1958 and 1976 certain groups of objects were studied by those involved in the publication program: Attic pottery by N. H. Ramage, ceramic evidence for Iron Age chronology and occupation at sector HoB by A. Ramage with J. A. Scott, and terracotta figurines by R. S. Thomas.

Artemis-Tempel von Sardis," *AM* 76 (9161) 155-196, esp. 179-181; G. M. A. Hanfmann, J. C. Waldbaum, *A Survey of Sardis and the Major Monuments outside the City Walls* (Archaeological Exploration of Sardis Report 1; Cambridge, Mass. 1975) 75-76.

With so modest and portable an item as a glass inlay, however, there need be no connection between device and provenience. A Sardian Artemis also appears to have been invoked in one Sardis funerary text, Gusmani 130, 255 no. 11.

1:2000

M26 U 101

Fig. 1: Site plan of Sardis.

**Fig. 2: Lydian Architectural Terracotta Reconstruction Project:
electric kiln for firing tiles.**

Fig. 3: Lydian Architectural Terracotta Reconstruction Project:
preparation of master mold for raking sima.

Fig. 4: Lydian Architectural Terracotta Reconstruction Project: Hand finishing a mold-made raking sima.

Fig. 6: Urban Survey Project: deep drilling rig.

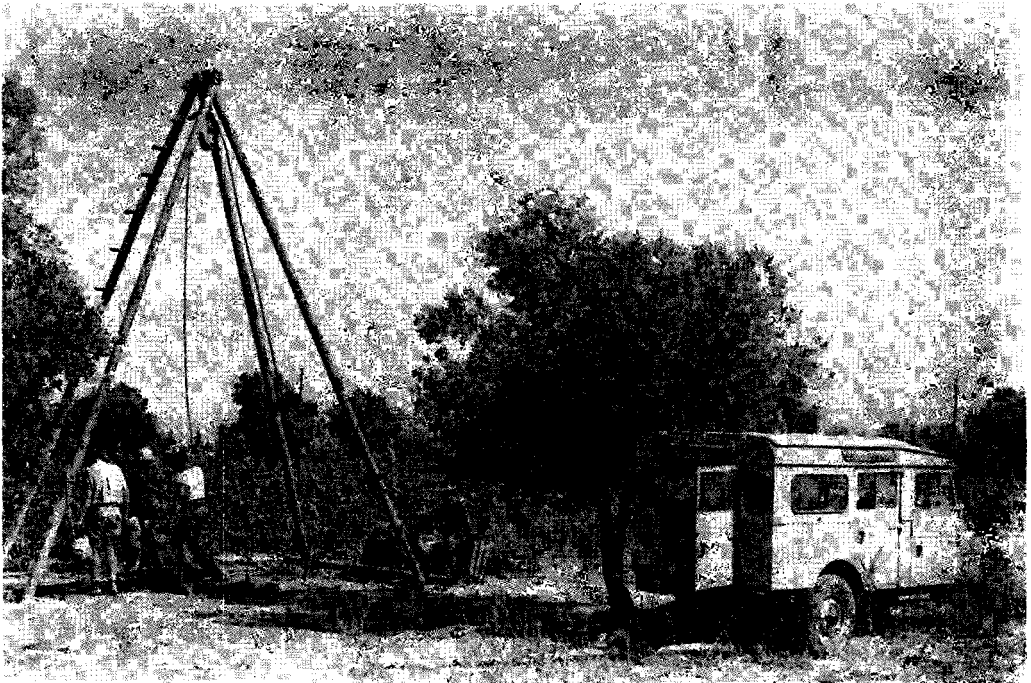

Fig. 5: Urban Survey Project: deep drilling rig.

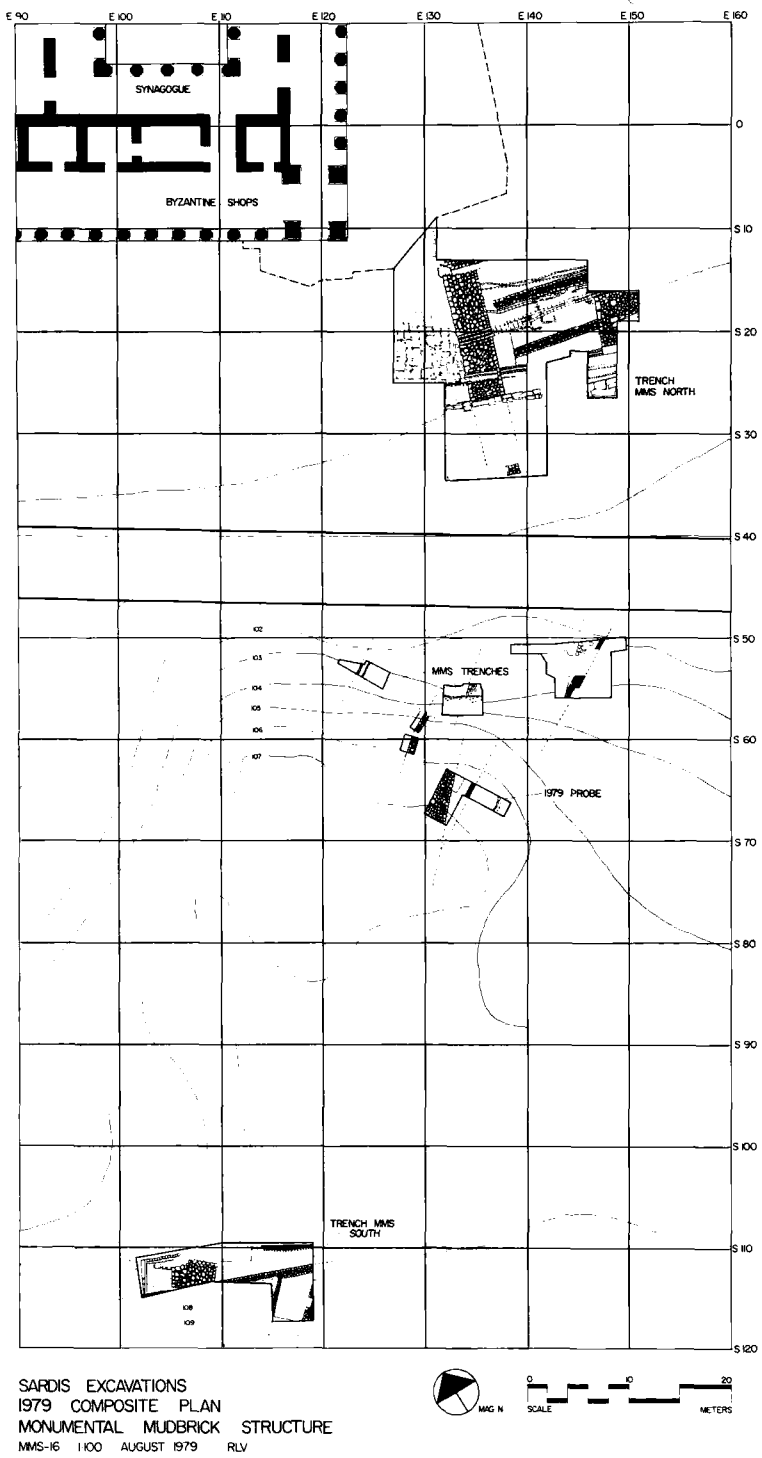

Fig. 7: Region of "colossal Lydian structure" with sectors MMS, MMS-N and MMS-S.

Fig. 8: Sector MMS : mud brick superstructure of "colossal Lydian structure" east face (looking southwest).

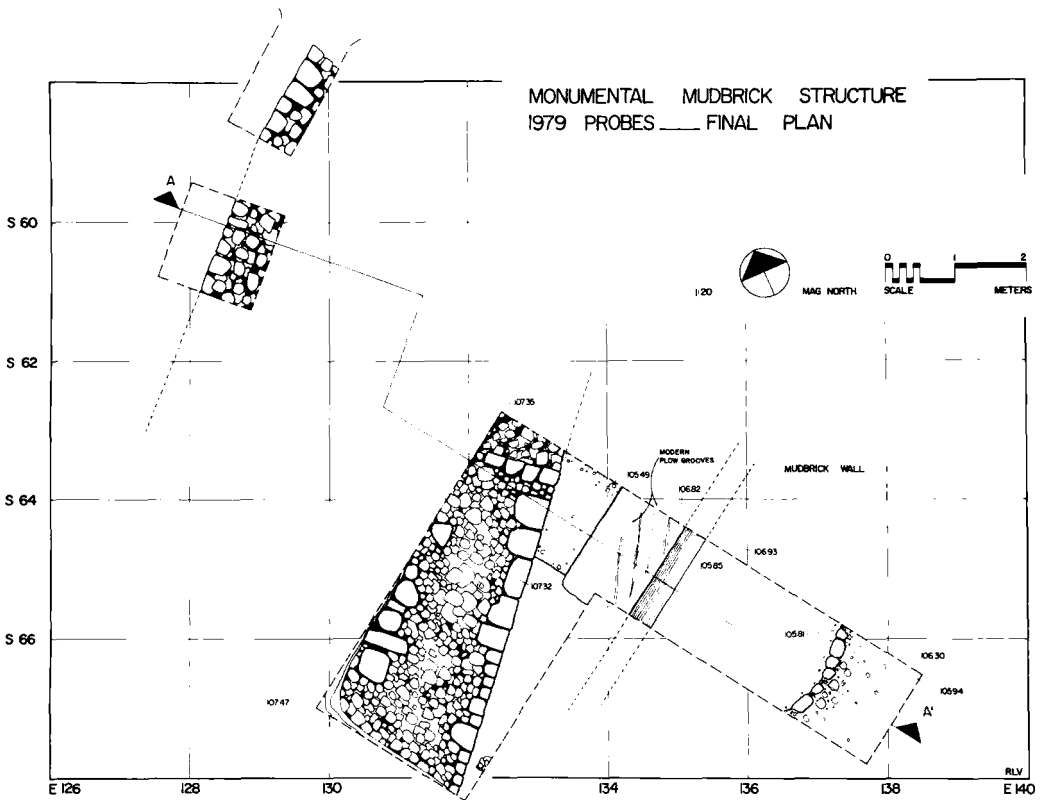

Fig. 9: Sector MMs: hillock sondages, plan.

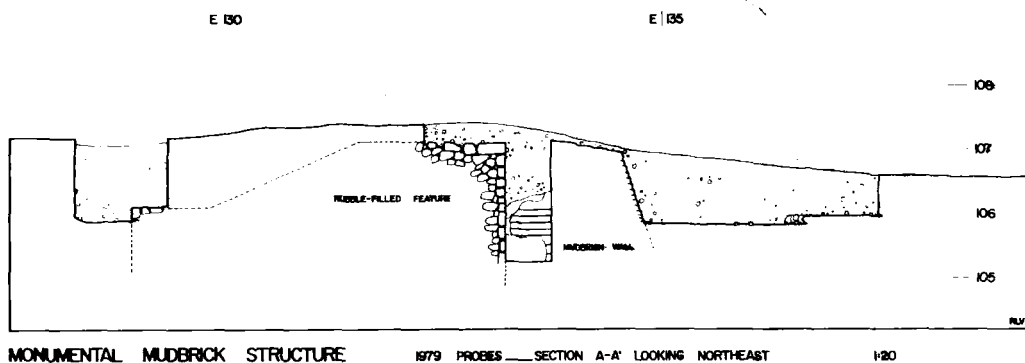

Fig. 10: Sector MMS: hillock sondages, section.

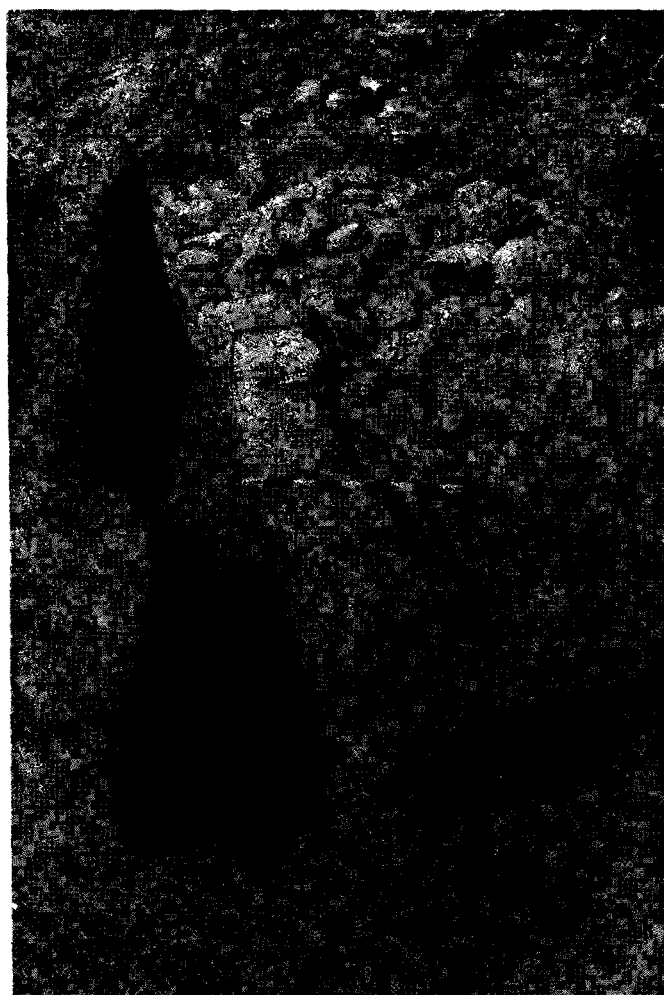

Fig. 11: Sector MMS: Stone building set in mud brick super structure of "colossal Lydian structure", east face.

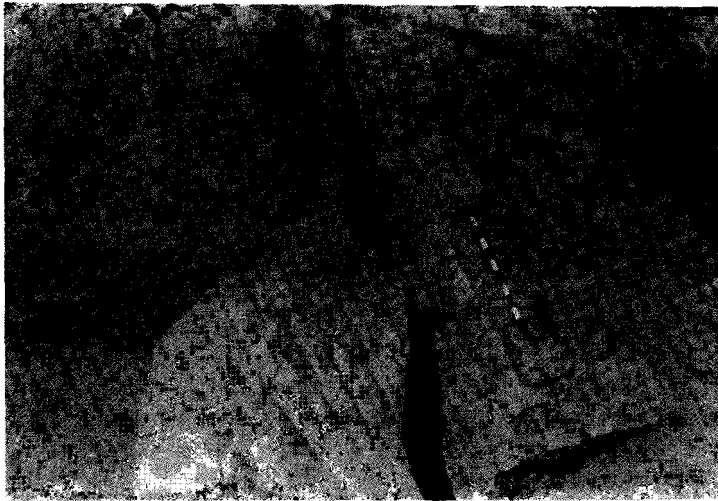
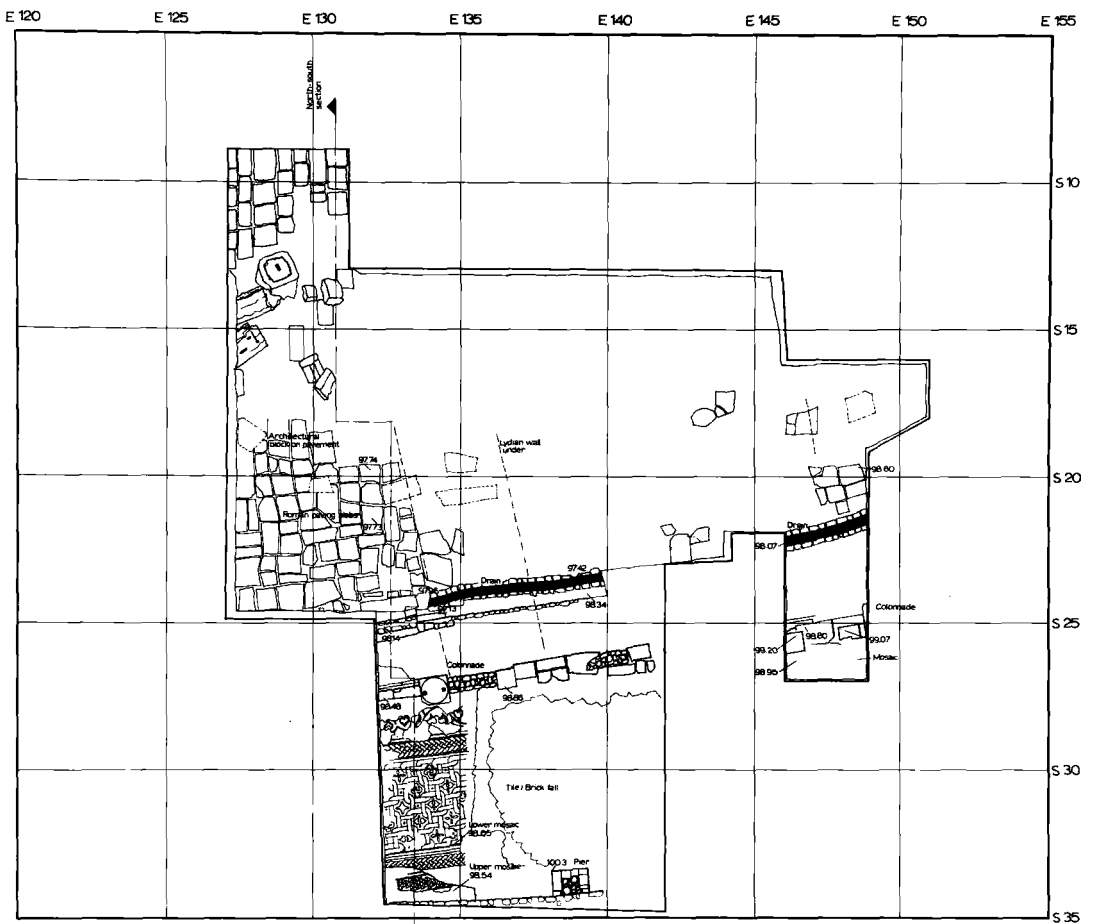

Fig. 12: Sector MMS: mud brick superstructure of "colossal Lydian structure" east face; and stone building set in mud brick super structure, east face.

TRENCH MMS / NORTH

PLAN OF ROAD PAVEMENT

MMS-11 AUGUST 1979 TS

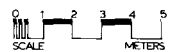

Fig. 13: Sector MMS-N: Roman avenue remains, plan.

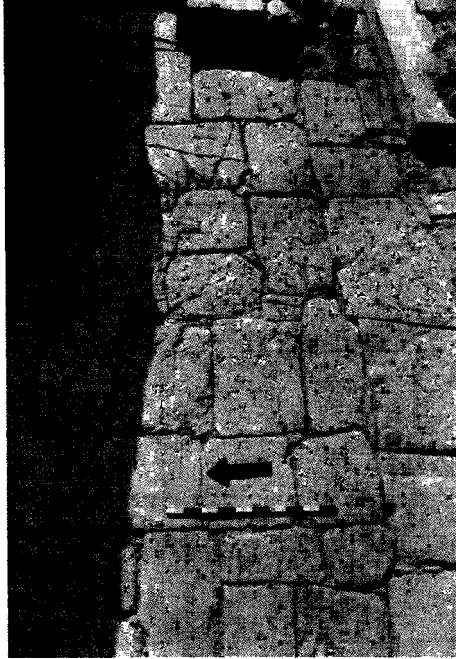
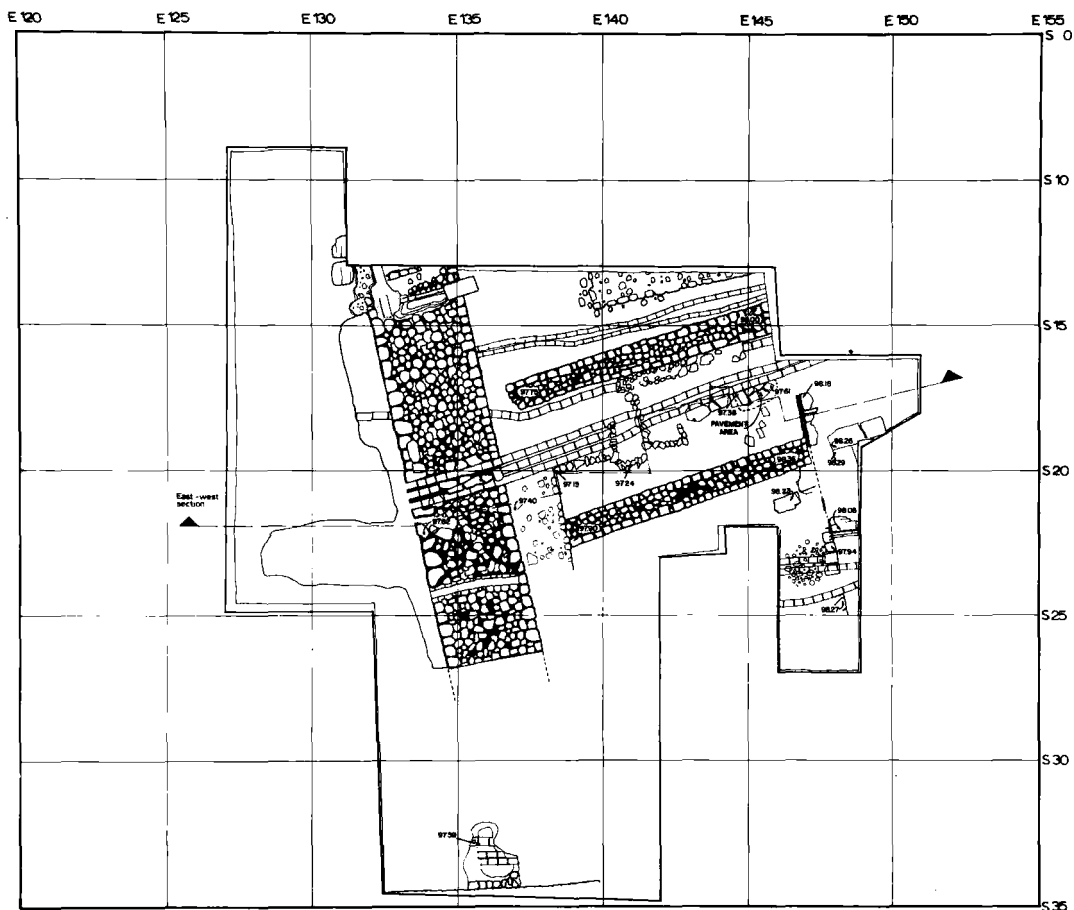

Fig. 14: Sector MMS-N: Roman Street paving.

Fig. 15: Sector MMS-N: Roman avenue, destruction debris in south ambulatory with inscribed marble cylinder, IN79.8.

TRENCH MMS / NORTH

PLAN OF SUB ROAD FEATURES
MMS-12 AUGUST 1979 1 50 TS

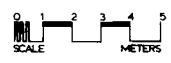

Fig. 16: Sector MMS-N: Remains below Roman avenue, plan.

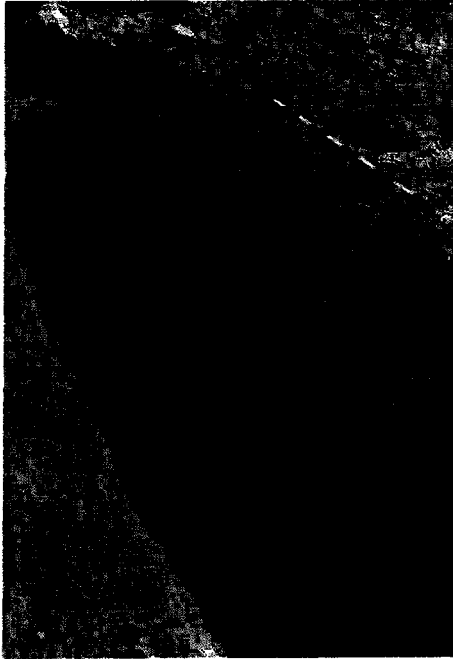

Fig. 17: Sector MMS-N: "Lydian West Wall" west face (looking northeast).

Fig. 18: Sector MMS-N: "Lydian West Wall" with overburden and later features; west face at far left, stone packing at upper left, southwest corner and south return at right (looking east, from above).

Levha XLIV

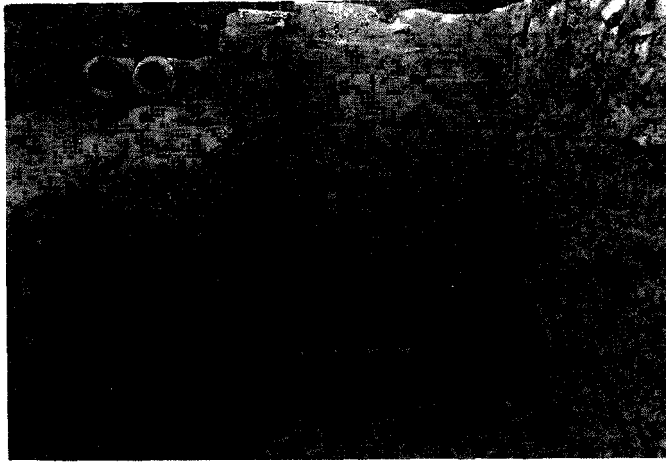
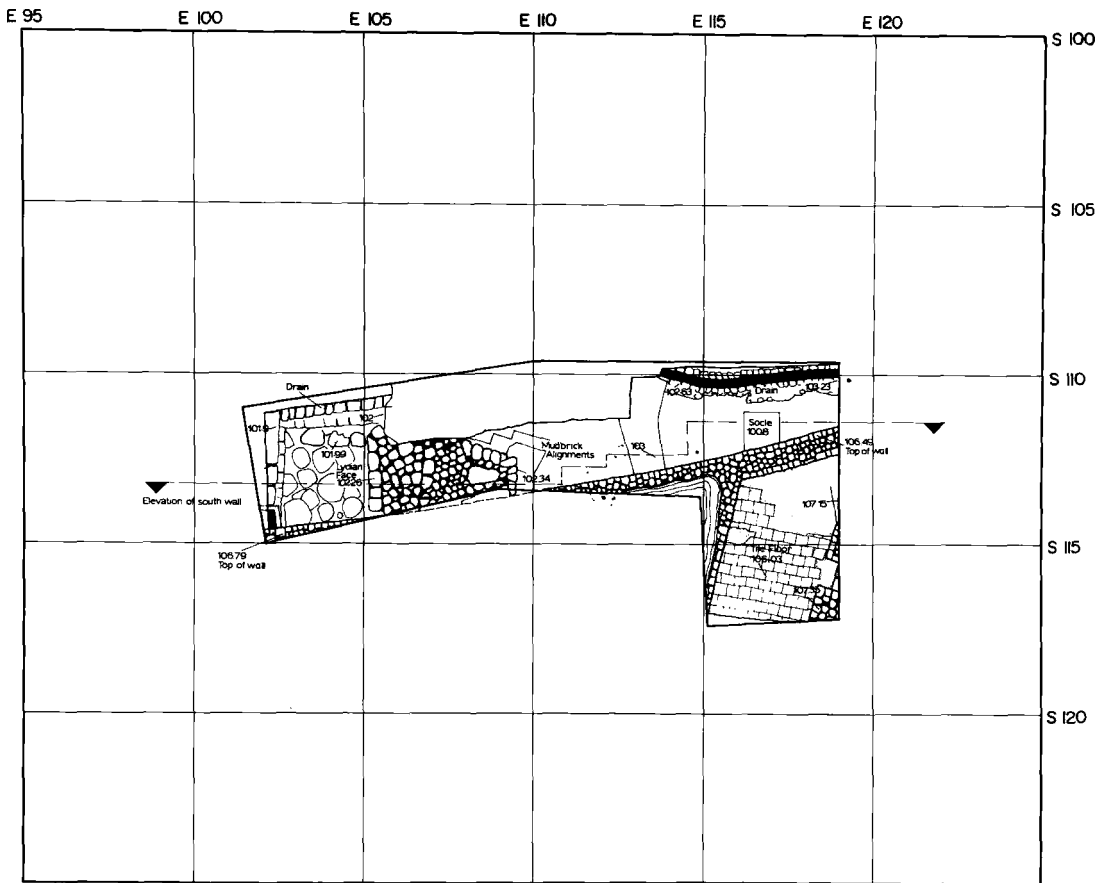

Fig. 19: Sector MMS-N: "Lydian East Wall" segment of west face. Roman conduit pipes at left; Roman or late Hellenistic foundation right (looking east).

TRENCH MMS SOUTH

PLAN OF 1979 EXCAVATIONS

MMS-18 AUGUST 1979 1:50 LV

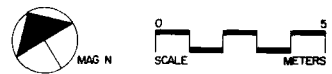

Fig. 20: Sector MMS-N: plan.

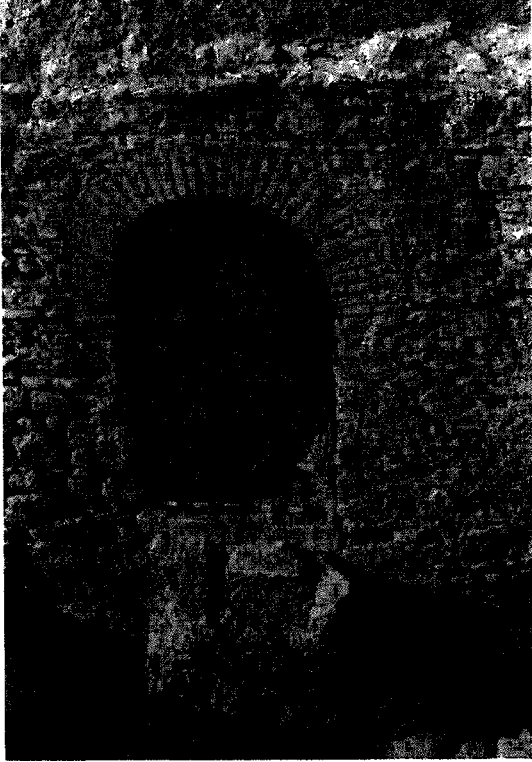

Fig. 21: Sector MMS-N: arched opening in Roman east-west wall, after consolidation and reconstruction (looking south).

Fig. 22: Sector MMS-N: bronze and glass brooch or fibula.

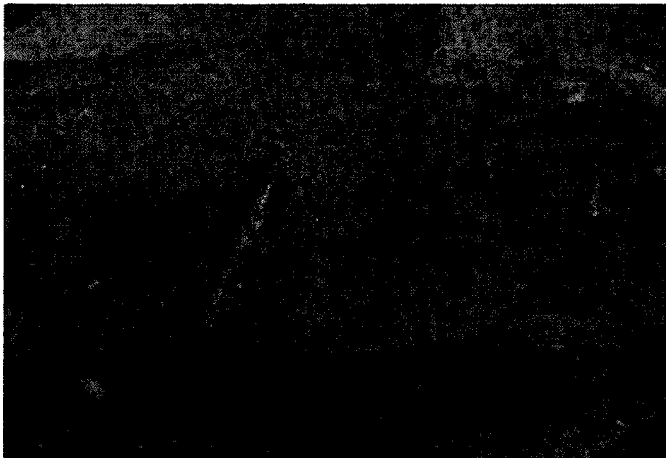

Fig. 23: Sector MMS-N: fibrous material and wood remains in mud brick superstructure of "colossal Lydian structure".

Levha XLVI

Fig. 24: Sector MMS-N: socle of "colossal Lydian structure" with west face.

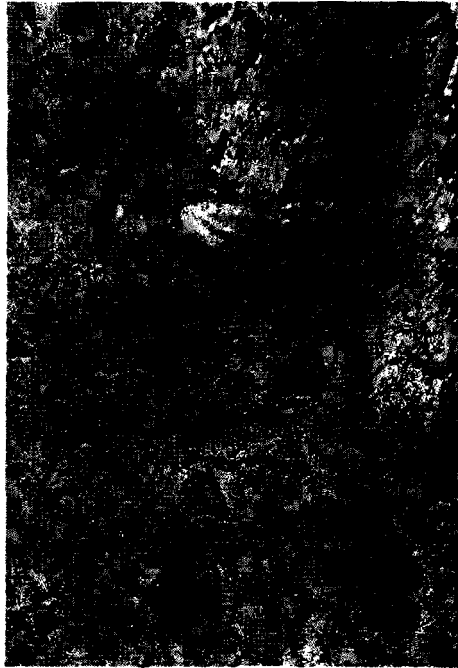

Fig. 25: Tomb 79.2 (Roman hypogaeum): Pointed bird on last wall near northeast corner.

Fig. 26: Tomb 79.2 (Roman hypogaeum): painted bird, basket of flowers or fruit, garland, and flowers on west wall.

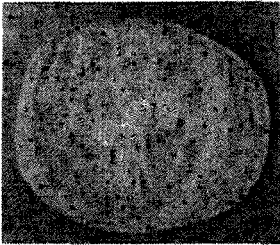

Fig. 29: Expedition Compound Excavation: glass inlay with intaglio figure of Artemis of Ephesos, GEM 79.1 / G79.8: 8476.

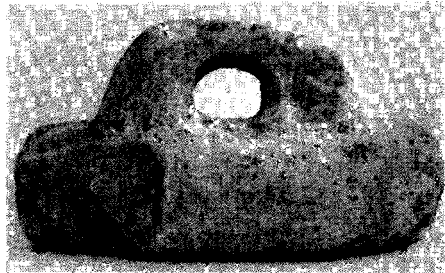

Fig. 27: Expedition Compound Excavation: marble plastering iron, S79.7: 8419.

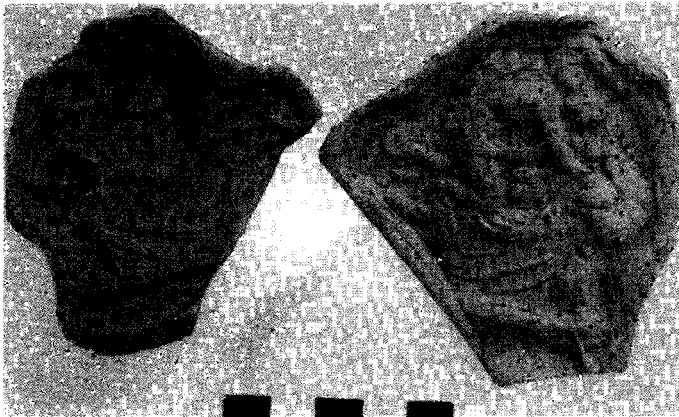

Fig. 28: Expedition Compound Excavation: bowl mold with erotic symplegma, P79.6: 8426.